॥ श्रीस्कान्दमहापुराणस्थविषयानुक्रमणिका ॥

Vedavyas
Shriskanda mahapuran (vishaya anukramanika)
श्रीस्कान्द महापुराणं (विषय अनुक्रमणिका)
Sanskrit (Devnagari lipi)
Printed on paper
1910
14+72
14"x7"
Complete

अथ श्रीस्कान्दं महापुराणं प्रारभ्यते ॥

ॐ

पञ्चपञ्चाशदुत्तराष्टादशशततमे शालिवाहनशकाब्दे वैशाखवद्य-
तृतीयायां तिथौ भृगुवासरे श्रीमतां विठ्ठलगौडमहोदयानां स्मारक-
निमित्तं तत्पुत्रैः श्रीमद्भिः शङ्करगौडमहोदयैर्गार्थं काशीगतैर्विश्वा-
राध्यमहासंस्थानाय भक्तिपुरःसरं प्रदत्तमिदम् .

बेणुपुर (बेळगांव) मण्डलान्तर्गत सङ्केश्वर-
पुरनिवासी :— ता. १२-५-१९३३ -

[illegible]
[illegible]

धन्यवादाः ।

अद्य सानन्दं तस्मै निखिलसद्गुणसमुदयसनाथीकृतानन्तब्रह्माण्डनायकाय श्रीमतेऽपारकरुणापारावाराय भगवते भक्तकामकल्पद्रुमाय सनमोवाकमनन्तान्धन्यवादान्मनसा मन्महे । येन श्रीभगवता निजलीलाप्रभावतोऽनन्तानि ब्रह्माण्डानि निर्माय तत्र स्वयं विद्यामयस्वरूपेणाविर्भूय तदनु सुरनरादिविविधाकारेण निजलीलाभिरवतीर्य स्वस्वामिभावेन विपरिणम्य चाशेषब्रह्माण्डकार्यक्रमोऽनादिकालतोऽनंतकालपर्यंतं निर्वाह्यते । निजनित्यलीलास्वरूपेण निजविभूतिमहिमानं च निरंतरं पर्यालोच्य निजस्वरूपे स्वानन्दमयतयाऽवतेष्ठीयते च । यस्य चेश्वरस्य ज्ञानलेशेनैतत्समग्रं परापराविद्यात्मकं वाङ्मयं समस्ते जगति त्रयीस्वरूपेण प्रकाशमानं विराराज्यते । यस्य चांशांशावतारैरिदं जगत्पुनःपुनः स्वकीयविज्ञानमयेन ज्योतिषा समुद्देदीप्यते च । स एष भगवतः स्वस्वरूपत्वेनाविशेषात्स्वलीलाविषयत्वेऽपि तदपारमायाविलसितविभ्रमविवशतया परिच्छिन्नदृष्टीनामस्मदादिजीवानां दृष्ट्या भगवतः परंपरया जगत उपरि भूयानुपकार इति स्मृत्वा वयं तस्मै भगवतेऽनन्तान्धन्यवादान्कृतज्ञेन मनसाऽऽशास्महे ।

अथ च तस्यैव परमपुरुषस्य लीलावताररूपाय श्रीव्यासमहर्षये सन्तु कोटिशो धन्यवादाः। येन श्रीभगवता व्यासमहर्षिणाऽवतीर्य कालवशेन प्रसरताऽज्ञानेन लुप्तप्रायतादशामभ्युपयियासतीनां समस्तवेदादिविद्यानां निजमतिप्रदीपेन पुनरुज्ज्वलीकरणं व्यधायि। शतकोटिप्रविस्तरं पुराणविद्यावाङ्मयं चतुर्लक्षसङ्ख्याकश्लोकैः सारसमाकर्षं च पुनर्व्यवस्थापि यत्र चास्माकं सर्वेषां सदाचारः सम्यगुपवर्णितः समस्तवेदार्थश्च सम्प्रकटितः प्रचकास्ति । शारीरिकब्रह्मसूत्रैर्वेदांतविद्या च समुज्ज्वालिता । स एष तस्यास्माकमुपरि भूयाननुग्रह इति तदीयमुदारचरितं शिरसा श्लाघामहे ।

अपि च तेभ्यः सज्जनेभ्यो महामान्येभ्यो विद्वज्जनेभ्यो वयं बहून्धन्यवादान्वदामो ये सततं परिचरंति श्रुतिस्मृतिप्रतिपादितं सदाचारमिति ।

अथ च सांप्रतं ये महांतः सज्जनाः स्वकीयमुदारचरितं जगति प्रकाशयन्तो निजप्राचीनसरस्वतीसंग्रहालयादतितरप्रभावसमलंकृतानि नानाविधानि वेदशास्त्रपुराणधर्मशास्त्रव्याकरणन्यायमीमांसावेदांतयोगसाङ्ख्यज्योतिषवैद्यककाव्यालङ्कारनाटकचम्पूप्रभृतिपुस्तकानि मुद्रणद्वारा जगति प्रकाशयितुं प्रदायास्माञ्छश्वत्साहाय्येनोपकुर्वन्ति । विद्याप्रकाशनसाहाय्याद्वयं तेभ्यो बहून्धन्यवादान्वदामः ।

तत्प्रसंगेनैवाद्यैतस्य **"श्रीस्कान्दमहापुराण"** पुस्तकस्य मुद्रणेन प्रकाशनायास्मभ्यं यैः परमपूज्यैः सकलसज्जनवरेण्यैः श्रीमन्महाभ्यु

दयैः साहाय्यं प्रदत्तम्। यस्य च साहाय्यस्य प्रभावेणाद्यैतत्सर्वतोऽपि समग्रतयाऽत्यन्तं दुर्लभं श्रीस्कान्दमहापुराणं समग्रमद्य सर्वेषां सज्जनानां सुलभतया संग्रहार्थं पुरत उपस्थापनस्य सुदिनं नः समागतम्। अत एव वयं सहर्षं तेषां महाभ्युदयानां सुमंगलपवित्रनामधेयानि प्रकाशयामः—

१ पुस्तकम्—श्रीमन्तमहाराजश्रीशंकररावजीमहाराजानां—दाक्षिणात्यभोरसंस्थानाधिपतीनाम्।

२ पुस्तकम्—पंडितवर्यमहामहोपाध्याय श्रीबाकेलालगोस्वामिनां—दिल्लीपत्तननिवासिनाम्।

३ पुस्तकम्—ठाकुरश्रीमहान्चन्द्रशुभनामधेयानां—पञ्जाबप्रांतांतर्गतामृतसरपत्तननिवासिनाम्।

४ पुस्तकम्—पण्डितवर्यश्रीलज्जारामजीमहाभ्युदयानां द्वारा समागतं—पण्डितमान्यश्रीजुगुलकिशोरसमभिधेयानां—रईस—सतोहा-निवासिनाम्।

५ पुस्तकम्—पण्डितवर्यश्रीहरिकृष्णवेङ्कटरामशास्त्रिमहाराजानाम्—औरंगाबादपत्तननिवासिनाम्।

६ पुस्तकम्—पण्डितवर्यश्रीज्येष्ठारामसुकुन्दजीशास्त्रिणां—मुंबापुरीनिवासिनाम्।

७ पुस्तकम्—पण्डितवर्यश्रीज्वालाप्रसादजीशास्त्रिवर्याणां—मुरादाबादनिवासिनाम्—उद्योगाच्छायब्ररीतः प्राप्तम्।

८ पुस्तकम्—पण्डितवर्यश्रीपरशुरामकृष्णवैद्य—माधवकॉलेज—एतेषां द्वारा समागतं—पण्डितवर्यश्रीकाशिनाथाचार्याणां मालवप्रांतवर्त्युज्जयनीस्थमाधवकॉलेजसंस्कृताध्यापकानाम्।

एवमेतेभ्यः परममान्येभ्योऽत्युदारचरितेभ्यो महोदयेभ्य एतानि श्रीस्कान्दमहापुराणस्यादर्शप्रतिपुस्तकानि पूर्णान्यपूर्णानि च यथोपलब्धान्यप्यस्माकं समीपे समागतानि संति। तेषामेतेषां सर्वेषां पुस्तकानां साहाय्येनास्माभिरेतत्स्कांदं महापुराणं श्रीबृहन्नारदीयमहापुराणोक्तानुक्रमणिकानुसारेण क्रमसंबद्धं विधाय बहूनां प्रतिपुस्तकं नियमितानां शास्त्रिणां साहाय्येन सम्यक्परिशोध्य पाठांतर—शब्दार्थ—वाक्यार्थ—श्लोकार्थसुव्यञ्जकटिप्पणीभिः समलंकृत्य यतस्ततः समग्रतया सुदुर्लभमपि तेषां सर्वेषां पुस्तकानां संमेलनेन समग्रं कृत्वा श्रीमतां समस्तभूमण्डलनिवासिनां सज्जनानां पुरतः श्रीपरमेश्वरकृपयाद्य समुपढौकितम्। सोऽयमेतेषामत्युदारचरितानां महामान्यानां पुस्तकप्रदानसाहाय्यकरणेन सर्वजगदुपरि भूयानेवानुग्रहः। अत एतेभ्यो महामान्येभ्यो वयं सहर्षं साभिनंदनमसंख्यान्धन्यवादान्प्रशास्महे।

एवमेव हि विद्याप्रसारसाहाय्यादिसत्कार्ये श्रीमतां सदैव सद्बुद्धिः श्रीशकृपया समुद्यच्छतादित्यभ्यर्थयते—

श्रीमतामनन्वोपकारस्मर्ता नम्रसेवकः—क्षेमराज श्रीकृष्णदासः—"श्रीवेंकटेश्वर" स्टीम्—मुद्रणालयाध्यक्षः—मुंबई.

श्रीः ।

प्रस्तावना.

अथ खलु श्रीमदनन्तसद्गुणगणालंकृतानन्तकोटिब्रह्माण्डमण्डलाखण्डलप्रभृतिवृन्दारकवृन्दवन्दितपदारविन्दनिस्यन्दमानामन्दानन्दसन्दोहमिलिन्दायमानमानसवैखानसमुनिजनजेगीयमानविमलबिरुदावलिविराजमानदिव्यलीलावतारसमनुगृहीतसमस्तभक्तजनकामनापरिपूरणनिबद्धपरिकरश्रीपरमेश्वरकृपाप्रसादसमवाप्तविशुद्धशेमुषीविशेषविकसितविद्यावैभवकृतार्थीकृतधरित्रीवलयानां समस्तधरणीतलविराजमानविविधसभ्यसम्भावितसभासभाजितविद्वत्त्वसौजन्यसौशील्यप्रभृतिसद्गुणगणावाप्तप्रसरबुधजनसरस्वतीजेगीयमानविमलयशोवलक्षीकृतदिङ्मण्डलानां परमपूज्यताभाजनसमस्तसज्जनाशिरःसरोजसम्भावितनमस्क्रियाप्रभृतिपुरस्क्रियाणां सकलवेदशास्त्रपारावारपारदृश्वनां निखिलकलाकलापकौशल्यशल्योत्खलितदुर्बुद्धिनिबद्धाशयानां समस्तभूमण्डलनिवासिनां सन्मान्यविद्वज्जनानां पुरतोऽद्य नूतनपरिचयप्रभावपरिस्फुरदभिनवादरातिशयसमुत्कण्ठितसरस्वतीसुप्रसादसमवाप्तसुमङ्गलमयगीर्वाणवाग्देवतामधुरतरविलासप्रोल्लासविकसितैः प्रास्ताविकैः कतिपयैर्वाक्यनिकुरम्बैः सुमङ्गलमयमभिनवोदन्तं निवेदयितुं समुत्कण्ठतेऽस्मदीयंमानसम्. तदत्र समस्तविद्वज्जनानां सुविचारविलसितं चित्तमासमन्ततो विविधविचारणीयप्रस्तुतकार्यकदम्बकादावर्ज्य प्रकृतेऽस्मदीयेऽभिनवोदन्तनिवेदनीये वक्तव्यांशेसमवधानाय कृतक्षणं जायतामिति सप्रश्रयं साञ्जलिबन्धं संप्रार्थ्य सम्प्रति निजवक्तव्यांशमुपोद्घातमुखेन प्रस्तोतुमारभामहे—

अयि समस्तसज्जनाः ! विदितमेव खलु सकलवैदिकधर्ममार्गानुयायिनां सदाचारसम्पन्नानां तत्रभवतां भवताम्, यत्—सकलवाङ्मयस्यादिबीजभूतो वेदो भगवद्रूप इति । तदेतदेव किञ्चिदत्र विविच्यते—"तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्रावीविशत्सर्वगुणावभासम् । तस्मिन्स्वयं वेदमयो विधाता स्वयंभुवं यं प्रवदन्ति सोऽभूत् ।।" इति भूतिमैत्रेयोक्तेः साक्षाद्विष्णुरूपः स्वयंभूः सर्ववेदोपवेदेतिहासपुराणोपपुराणवार्तादण्डनीत्यान्वीक्षिक्यादिभिः स्वोत्पन्नज्ञानविभूतिभिः सह सदैव विराजमानो वरीवर्ति। तस्मादेव च ज्ञानस्वरूपेणोपादानकारणरूपाद्भगवतो वेदविद्याविर्भावः समभवत् । तदुक्तं श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे—"ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदादीन्मुखतोऽसृजत् । शस्त्रमिज्यां स्तुति स्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात्क्रमात् ।। आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं वेदमात्मनः । स्थापत्यं चासृजद्वेदं क्रमात्पूर्वादिभिर्मुखैः ।। इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः । सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ।।" इत्यादिना । तांश्च स्वस्वरूपवन्नित्यसिद्धान्वेदान्भगवान्निजाचिन्त्यशक्त्या वैधदीक्षया ब्रह्माणमुपदिदेश । एतदेवोक्तं श्रुतौ—"यो ब्रह्माणं

विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।" इति । अनया श्रुत्या च नित्यसिद्धानेव स्वान्तःस्थितान्वेदान्प्रणवमातृकारूपेण सुसूक्ष्मान्ब्रह्ममुखेभ्य ऋगादिस्थूलरूपेणाविर्भावयामासेति तावदुच्यते । अत एव–"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥" इति स्मृतेः "वाचा विरूपनित्यया" इति श्रुतेश्च वेदानां नित्यत्वम् । यच्चोक्तम्–"ऋचः सामानि जज्ञिरे" इति । तत्राप्याविर्भाव एव बोध्यः–जनेः प्रादुर्भावार्थकत्वात् । ननु "शास्त्रयोनित्वात्" इति व्याससूत्रस्य का गतिः ? इति चेत्–तत्र 'योनि'शब्दः प्रमाणार्थक एव बोध्यः, तेन "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इत्युपनिषद्वेद्यत्वं ब्रह्मणस्तत्सूत्रं प्रशास्ति । किं च–"एवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः" इत्यादिश्रुतिरपि वेदानामुत्पत्तिं निराकरोति । श्वासप्रश्वासादिवद्भगवानन्तःस्थितान्वेदाँल्लीलयाऽऽविर्भावितवानित्यस्मिन्नेवार्थे श्रुतेस्तात्पर्यात् । ननु लीलयाऽऽविर्भावकर्तृत्वेऽपि ब्रह्मोपादानता वेदानां जातैव, तथात्वे च तेषां पौरुषेयत्वं कथं न भविष्यति ? न च ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तेषां वेदानां पौरुषेयत्वं नामास्ति–पुरुषमात्रजन्यत्वेऽपि पौरुषेयत्वे वर्णानां नित्यत्वेऽप्यानुपूर्वीविशेषस्य पुरुषजन्यत्वान्मीमांसकमन्यस्यापि वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात्, वर्णनित्यत्वमात्रेणैवापौरुषेयत्वव्यवस्थापने लौकिकास्मदादिवाक्यस्याप्यपौरुषेयत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मान्मानान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्वं पौरुषेयत्वं सापेक्षत्वलक्षणाऽप्रामाण्यप्रयोजकम् । तच्च न वेदेषु, वेदार्थस्य मानान्तरागोचरत्वात् । इदमेव हि श्रुत्या निश्वासदृष्टान्तेन दर्शितम् । तथा हि–निश्वासः पुरुषाज्जायमानोपि न पुरुषचिकीर्षाजन्यः–सुषुप्तावपि तद्दर्शनात् । एवं समग्रो वेदो ज्ञानस्वरूपेणोपादानकारणरूपाद्ब्रह्मणो जायमानोऽपि न ब्रह्मचिकीर्षाजन्यः–वेदार्थस्य वेदातिरिक्तमानाविषयत्वात् । इत्यनया विधया "कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते" इति न्यायेन कारणरूपस्य ब्रह्मणो नित्यत्ववत्तदाविर्भूतवेदानामपि नित्यत्वं तावत्सिद्धम् ॥ एतेषां वेदानां च प्रथमतः प्रणवरूपेण सूक्ष्मतयाऽवस्थितिरासीत् । ततः प्रणवतो मातृकाणामाविर्भावोऽभवत् । तास्ता एव मातृकाः, या अक्षरसमाम्नायत्वेनोच्यन्ते । तस्मादक्षरसमाम्नायत एव सर्वा आन्वीक्षिक्यादयोऽष्टादश विद्या अपि ब्रह्मद्वारा सम्भूताः । तदेतदुक्तं श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे विदुरं प्रति मैत्रेयेण–"ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान्वेदादीन्मुखतोऽसृजत्" इत्यारभ्य–"आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।" इत्यादिना "शब्दब्रह्मात्मनस्तात" इत्यन्तेन । तत्रैतासामष्टादशविद्यानां भेदाः प्रत्येकशोऽनन्तशाखाप्रशाखावशादनन्तशः प्रसृताः सन्ति । मुख्यतया ता अष्टादशविद्याश्चाधुनोद्देशादिक्रमेण स्तोकं प्रदर्श्यन्ते । तत्र–ऋग्यजुःसामाथर्वभेदेन वेदाश्चत्वारः, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिःशास्त्रं छन्दोविचितिरिति षड्वेदाङ्गानि, पुराणानि न्यायविस्तरः मीमांसा धर्मशास्त्रमिति चत्वार्युपांगानि, आयुर्वेदः धनुर्वेदः गान्धर्वम् अर्थशास्त्रमिति चत्वार उपवेदाः, इति मिलित्वा संकलनयाष्टादश विद्या भवन्ति ॥ तत्र च महापुराणेषूपपुराणानामन्तर्भावः, न्यायनये वैशेषिकनयस्यान्तर्भावः, मीमांसायां वेदान्तस्यान्तर्भावः, धर्मशास्त्रे च महाभारतरामायणयोः सांख्यपातञ्जलपाशुपतवैष्णवादीनां चान्तर्भावः । एवमष्टादशविद्यारूपाण्ये

तावन्ति ह्यास्तिकानां धर्मप्रस्थानानि भवन्ति। अन्येषामेकदेशिनां धर्मप्रस्थानानामेष्वेवान्तर्भावः। इत्थमिह साक्षात्परंपरया परमार्थोपयोगिनां वेदोपकरणानामेव प्रस्थानानां भेदो दिङ्मात्रेण दर्शितः।। अथैतेषां प्रस्थानानां स्वरूपभेदहेतुः प्रयोजनभेदस्तावत्किञ्चिदुच्यते। तत्र धर्मप्रतिपादकमपौरुषेयं वाक्यं वेदः। स च मन्त्रब्राह्मणात्मकः। "मन्त्र ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इति तत्स्वरूपस्यान्यत्रोक्तेः। तत्र मन्त्रा अनुष्ठानकारकभूतद्रव्यदेवताप्रकाशकाः। ते चर्ग्यजुःसामभेदेन त्रिविधाः। अथर्वणवेदस्यैतेषु त्रिष्वेवा न्तर्भूतत्वेन पृथक्कथयाऽनभिधानम्। तदेवं निरूपिता मन्त्राः। मन्त्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमपि त्रिविधम्—विधिरूपमर्थवादरूपं तदुभयविलक्षणं चेति। तत्र विध्यादीनां लक्ष णभेदादिविस्तरोऽन्यतोऽवसेयः। तदेतद्ब्राह्मणं च पुनरष्टविधम्। तदुक्तं बृहदारण्यकश्रुतौ—"इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राणि व्याख्यानान्यनुव्याख्यानान्य स्यैव निश्वसितानि" इति। तत्र कथाप्रतिपादक इतिहासः, विश्वस्य पूर्वावस्थानिरूपकं पुराणम्, उपासनात्मविद्याप्रतिपादिकाः विद्याः, या चोपास्यदेवरहस्यप्रतिपादिका सो पनिषत्, ये मन्त्राः श्लोकवत्पठ्यन्ते ते श्लोकाः, संक्षिप्तार्थप्रतिपादकं सूत्रम्, विस्तृतार्थप्रतिपादकं व्याख्यानम्, व्याख्यानस्यापि स्फुटतापादकमनुव्याख्यानम्। एतान्यष्ट ब्राह्मणानि ॥ शिक्षाकल्परहस्यादीनां च वेदसाङ्गतापादकत्वमेव। मन्त्रब्राह्मणयोर्व्याख्येयव्याख्यानताभावोऽस्ति। तच्च "मान्त्रवर्णिकम्" इति सूत्रव्याख्याने प्रतिपादितं वृत्तिकारैः ॥ एवं च कर्मकाण्डगुणकाण्डब्रह्मकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः। स च हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रयोगत्रयरूपेण यज्ञकर्मविभागनिर्वाहार्थं भिन्नः। अथर्ववेदस्तु चतुर्थो वेदत्रय्यवशिष्टब्रह्मत्वकर्तव्यताप्रतिपादकोऽपि शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रतिपादकत्वेन सर्वोपयोग्येव ॥ आचार्यप्रवचनभेदात्प्रतिवेदं भिन्ना भूयस्यः शाखाः सन्ति। तज्ज्ञानं च चरणव्यूहाख्यवैदिकग्रन्थाद्बोध्यम् ॥ अथ षण्णां शिक्षादिवेदांगानां च प्रयोजनं तावदुच्यते। तत्र शिक्षाया व्याकरणस्य च सुस्पष्टवर्णोच्चारपदसाधु त्वविज्ञानार्थमुपयोगः। मन्त्रपदार्थज्ञानार्थं निरुक्तस्योपयोगः। तत्र हि निरुक्ते नामाख्यातनिपातोपसर्गभेदेन चतुर्विधं पदजातं निर्वचनेन निरूप्य वैदिकपदानामर्थः प्रद र्शितः। एवमृङ्मन्त्राणां पादबद्धानुष्टुबादिच्छन्दोविशिष्टत्वात्तदज्ञाने च निन्दाश्रवणाच्छन्दोज्ञानार्थं पिङ्गलविरचितायाश्छन्दोविचितेरुपयोगः। एवं वैदिककर्मदर्शादिका लज्ञानार्थमादित्यप्रभृतिप्रणीतस्य ज्यौतिषस्योपयोगः। एवं शाखान्तरीयगुणोपसंहारेण वैदिकानुष्ठानक्रमविशेषविज्ञापनायाश्वलायनसांख्यायनबौधायनापस्तम्बकात्यायन शाट्यायनत्र्यारुण्यादिप्रणीतानां कल्पसूत्राणामुपयोगः ॥ एवं निरूपितः षण्णां वेदाङ्गानां प्रयोजनभेदः ॥ अथ चतुर्णामुपाङ्गानां प्रयोजनभेदस्तावत्किञ्चिदुच्यते। तत्र सर्गप्रतिसर्गमन्वन्तरवंशवंश्यानुचरितप्रतिपादकानि भगवता बादरायणेन निरूपितानि पुराणानि। तानि च महापुराणोपपुराणोपोपपुराणभेदाच्चतुःपञ्चाशत्। तद्विषये विशे षतोऽत्र पृथग्वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ तेषां पुराणानां च सर्गप्रतिसर्गादिज्ञानं सद्धर्माचरणप्रवृत्तिदर्शनमेव सम्यक्प्रयोजनम्। न्याय आन्वीक्षिकी विद्या गौतमप्रणीता। प्रमाणप्रमेयादिषोडशपदार्थानामुद्देशलक्षणपरीक्षाभिस्तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम एव तत्प्रयोजनम्। कणादप्रणीतं वैशेषिकं शास्त्रमपि सप्तपदार्थव्युत्पादनैकप्रयोजनम्।

तच्च न्याय एवान्तर्भूतमित्युक्तं प्राक् । मीमांसा द्विविधा—धर्ममीमांसा शारीरिकमीमांसा चेति । तत्र द्वादशाध्यायी धर्ममीमांसा "अथातो धर्मजिज्ञासा" इत्यारभ्य "अन्वाहार्ये च दर्शनात्" इत्यन्ता भगवता जैमिनिना प्रणीता । तस्याश्च धर्मप्रमाणादिविज्ञानपूर्वककर्मकांडव्यवस्थापरिज्ञानायोपयोगः । शारीरिकमीमांसा च "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यारभ्य "अनावृत्तिः शब्दात्" इत्यन्ता जीवब्रह्मैकत्वसाक्षात्कारहेतुश्रवणाख्यविचारप्रतिपादकान्न्यायानुपदर्शयन्ती भगवता बादरायणेन कृता । तस्याश्च जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारः प्रयोजनम् । एवं धर्मशास्त्राणि मनुयाज्ञवल्क्यविष्णुयमांगिरोवसिष्ठदक्षशातातपपराशरगौतमशंखलिखितहारीतापस्तम्बोशनोव्यासकात्यायनबृहस्पतिदेवलनारदपैठीनसिप्रभृतिभिः कृतानि वर्णाश्रमधर्मविशेषाणां विभागेन प्रतिपादकानि । वर्णाश्रमधर्मविशेषविज्ञानमेवैषां प्रयोजनम् । एवं व्यासकृतं महाभारतं वाल्मीकिकृतं रामायणं चेतिहासत्वेन प्रसिद्धे । ते च धर्मशास्त्र एवान्तर्भूते इत्युक्तं प्राक् । एवं सर्वदेवसाधारणमन्त्रशास्त्रं श्रीमहादेवब्रह्मगौतमादिप्रणीतं धर्मशास्त्र एवान्तर्भूतम् । स्वेष्टदेवतायाः सकाशात्स्वाभीप्सितफलप्राप्तिस्तत्प्रयोजनम् । एवं निरूपितश्चतुर्णामुपाङ्गानां प्रयोजनभेदः ॥ अथ चतुर्णामुपवेदानां प्रयोजनभेदस्तावत्किञ्चिदुच्यते । वेदचतुष्टयस्य च क्रमेण चत्वार उपवेदाः । तत्रर्ग्वेदोपवेदस्य ब्रह्मप्रजापत्यश्व्यादिनिर्मितस्यायुर्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति—सूत्रं शारीरमैन्द्रियं चिकित्सा निदानं विमानं कल्पं प्रसिद्धिश्चेति । कामशास्त्रस्याप्यायुर्वेद एवान्तर्भावः—सुश्रुतेन वाजीकरणाख्यकामशास्त्रस्याभिधानात् । एवं समस्तस्यायुर्वेदस्य रोगतद्धेतुरोगनिवृत्तितत्साधनज्ञानं प्रयोजनम् । तच्च मोक्षसाधनीभूतशरीरारोग्यसंपादकत्वेन मोक्षोपयोग्येव । एवं यजुर्वेदोपवेदो धनुर्वेदः पादचतुष्टयात्मको विश्वामित्रप्रणीतः । क्षत्रियाणां स्वधर्माचरणं युद्धं दुष्टदस्युचौरादिभ्यः प्रजापालनं च धनुर्वेदस्य प्रयोजनम् । एवं सामवेदोपवेदो गान्धर्वशास्त्रं भरताचार्येण प्रणीतम् । तत्र नृत्यगीतवाद्यभेदेन बहुविधोऽर्थः प्रपञ्चितः । तस्य गान्धर्ववेदस्य देवताराधननिर्विकल्पकसमाध्यादिसिद्धिः प्रयोजनम् । रसशास्त्रं च बहुविधं भरतेनैव प्रणीतं गान्धर्ववेद एवान्तर्भूतम् । तच्च रसरीतिशब्दालङ्कारार्थालङ्कारनायकनायिकादिवर्णनरूपम् । अथाथर्ववेदोपवेदोऽर्थशास्त्रम् । तच्चैहिकसर्वसुखोपलब्धिप्रयोजनम् । अथ च तदनुसार्येव नीतिशास्त्रमपि मन्वादिभिः सूत्रितं कामंदकादिभिः प्रणीतम् । तत्संधिविग्रहादिभेदैरनेकधा । लौकिकसर्वव्यवहारनैपुण्यमेव तत्प्रयोजनम् । एवमश्वशास्त्रं गजशास्त्रं शिल्पशास्त्रं सूपशास्त्रं चतुःषष्टिकलाशास्त्रं चेति नानाशास्त्राणि शालिहोत्रादिनानामुनिभिः प्रणीतानि । तेषां च सर्वेषां लौकिकतत्तत्प्रयोजनभेदो द्रष्टव्यः ॥ एवमष्टादश विद्याः सप्रयोजनाः संक्षेपतो नामनिर्देशेन प्रोक्ताः ॥ एवमेव कपिलमुनिप्रणीतं सांख्यशास्त्रं पतञ्जलिमुनिप्रणीतं योगशास्त्रं भगवता पशुपतिना विनिर्मितं पाशुपतशास्त्रं नारदादिभिः कृतं पाञ्चरात्रादिकं वैष्णवशास्त्रं चेत्येवमादिर्वेदानुकूलः प्रस्थानभेदः प्रदर्शितः । इत्थं हि वेदराशिमयस्य भगवतो ज्ञानमयं शरीरमित्याख्यायते ॥ एतस्माद्वेदमयाद्ब्रह्मण एव सकलसृष्ट्युत्पत्त्यादिव्यवस्था प्रचलतीति सर्वमनवद्यम् ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः ॥ यदुक्तं प्राग्वेदमयस्य भगवत उपाङ्गेषु पुराणस्य परिगणनमिति । तद्विषयेऽधुना किञ्चिद्विवेकः प्रस्तूयते—अथ पुराणंनाम विश्वस्य पूर्वाव स्थानिरूपकं व्यासादिमुनिप्रणीतं वेदार्थवर्णनैकपरं पञ्चलक्षणान्वितं शास्त्रम् । "पुराणं पञ्चलक्षणम्" इत्यमरः । पुराणशब्दनिरुक्तिः सोपक्रमोक्ता ब्रह्मांडपुराणे प्रक्रि यापादे—"यो विद्याच्चतुरो वेदान्साङ्गोपनिषदो द्विजः ॥ न चेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ॥ बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥ यस्मात्पुरा ह्यनक्तीदं पुराणं तेन तत्स्मृतम् ॥ निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः स मुच्यते ॥" इति । अथ पुराणोपपत्तिस्तावत्किञ्चिन्निर्णीयते । सा चेत्थम्— "ऋचः सामानि च्छदांसि पुराणं यजुषा सह ॥ उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिताः ॥" अथर्व० (का० ११।९।२४) तथा—"स बृहतीं दिशमनुव्यचलत्तमिति हासश्च पुराणं च गाथाश्च नाराशंसीश्चानुव्यचलन् । इतिहासस्य च वै सपुराणस्य च गाथानां च नाराशंसीनाञ्च प्रियं धाम भवति य एवं वेद" अथर्व० (का० १५ अनु० १ प्र० ६ मं० १२) इति । तथा च सामवेदीयगोपथब्राह्मणे—"एवमिमे सर्वे वेदा निर्मिताः सकल्पाः सरहस्याः सब्राह्मणाः सोपनिषत्काः सेतिहासाः सान्वया ख्याताः सपुराणाः सस्वराः" इत्यादि गोपथपूर्वभागे (२ प्र०)। तथा च च्छान्दोग्योपनिषदि—"स होवाच ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहास पुराणं पञ्चमं वेदानां वेदमिति" छान्दोग्योपनिषदि (प्र० ७ ख० १) "एवं विद्वान्वाकोवाक्यमितिहासः पुराणमित्यहरहः स्वाध्यायमधीते त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः" शतपथब्रा० (११।५।७।९) ॥ इत्येवमाद्यनेकप्रमाणपर्यालोचनया ऋग्वेदादिवेदसंमितत्वेन सर्वसम्मान्यताभाजनत्वं पुराणस्य । तच्चेदं पुराणं नाम शास्त्रं पुरैकमेवासीत् । तथा चोक्तं मात्स्यपुराणे त्रिपञ्चाशदध्याये—"पुराणमेकमेवासीत्तदा कल्पान्तरेऽनघ ॥ त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ निर्दग्धेषु च लोकेषु वाजिरूपेण वै मया ॥ अङ्गानि चतुरो वेदान्पुराणं न्यायविस्तरम् ॥ मीमांसां धर्मशास्त्रं च परिगृह्य मया कृतम् ॥ मत्स्यरूपेण च पुनः कल्पादावुदकार्णवे ॥ अशेषमेतत्कथितमुदकान्तर्गतेन च ॥ श्रुत्वा जगाद च मुनीन्प्रति देवश्चतुर्मुखः ॥" इत्याद्युक्त्वाग्रे कैः कैः कांस्कान्प्रति कानिकानि पुराणान्युक्तानीत्युक्तम् ॥ तथा च रेवामाहात्म्ये—"पुराणमेकमेवासीदस्मिन्कल्पान्तरे नृप । त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ स्मृत्वा जगाद च मुनीन्प्रति देवश्चतुर्मुखः । प्रवृत्तीः सर्वशास्त्राणां पुराणस्याभवत्ततः ॥ कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो नृप । व्यासरूपं विभुः कृत्वा संहरेत्स युगेयुगे ॥ चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरेद्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूलोकेऽस्मिन्प्रभाष्यते ॥ अद्यापि देवलोके तच्छतकोटिप्रविस्तरम् ॥ तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षसंक्षेपेण निवेशितः । पुराणानि दशाष्टौ च सांप्रतं तदिहोच्यते ॥" इत्येवमुक्त्वाग्रे पुराण नामधेयादीन्युक्तानि । किञ्च पाद्मपुराणे सृष्टिखण्डे प्रथमेऽध्याये—"प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणस्याभवत्ततः । कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य तदा विभुः । व्यासरूपी तदा ब्रह्मा संग्रहार्थं युगेयुगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरेद्वापरे विभुः । तदष्टादशधा कृत्वा भूलोकेऽस्मिन्प्रकाशयत् ॥" इत्युक्तम् । अपि च बृहन्नारदीये मरीचिं प्रति ब्रह्मणो

स्कां.म.पु. वचनम्—"ब्रह्मोवाच—शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पुराणानां समुच्चयम् ॥ यस्मिञ्ज्ञाते भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् ॥ पुराणमेकमेवासीत्सर्वकल्पेषु मानद ॥ चतुर्वर्गस्य बीजस्य
॥ ४ ॥ शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ॥ कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः ॥ हरिर्व्यासस्वरूपेण जायते च युगेयुगे ॥ चतुर्लक्षप्रमाणेन
द्वापरेद्वापरे सदा ॥ तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोके निर्दिशत्यपि ॥ अद्यापि देवलोके तु शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ अस्त्येव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते ॥" इत्युक्त्वाग्रेऽष्टा दशपुराणनामसंख्याविषयादि समुपवर्णितम् ॥ अथ च येकेचनाधुनातना अदृष्टशास्त्रयथार्थतत्त्वा अल्पज्ञानेन पण्डितंमन्यमानाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—पुराणेषु रामकृष्णाद्यवतार कथानां केवलं व्यासकपोलकल्पितत्वमेव, न तु वास्तविकतया प्रामाणिकत्वम्—इति । तदेतत्तेषामदूरदर्शित्वमेवेति सुस्पष्टं वयं ब्रूमः । पुराणप्रोक्तानां भगवतः सगुणावता राणां वेदमंत्रादिष्वनागताख्यानत्वेन वर्णितत्वात्सर्वथा सप्रमाणत्वमेवेति समस्तास्तिकजनानां सुतरां सुदृढतरो विश्वासो वरीवर्ति । अत एव कानिचित्तद्विषये वेदमंत्रादिप्रमा णानि प्रदर्श्यन्ते । तत्र—वराहावतारः—तैत्तिरीयसंहितायाम्—"आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्तस्मिन्प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽचरत्स इमामपश्यत्तं वाराहो भूत्वाहरत्", "स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत स पृथिवीमध आर्छत्" इति तैत्तिरीयब्राह्मणे । "इतीयतीह वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री तामेमूष इति वाराह उज्जघान सोऽस्याः पतिः" इति शतपथब्राह्मणे (१४।१।२।११)। परशुरामावतारः—ऐतरेयब्राह्मणे—"प्रोवाच रामो भार्गवेयो विश्वान्तरायः" इति । कृष्णावतारः—छान्दोग्ये—"कृष्णाय देवकीपुत्राय" इति । तैत्तिरीयारण्यके च—"नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ॥ " इति । वामनावतारः—ऋग्वेदे विष्णुसूक्ते—" विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि । यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥ प्र तद्विष्णुस्तव ते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥२॥" इति । तस्मिन्नेव सूक्ते—"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूळ्हमस्य पांसुरे ॥१॥ त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ २ ॥ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३ ॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ ४ ॥" इति । शतपथब्राह्मणे—"देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवा अनुव्यामिवासुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माकमेवेदं भुवनमिति ॥ १ ॥ ते होचुः हन्तेमां पृथिवीं विभजामहै तां विभज्योपजीवामेति तामौक्ष्णैश्चर्मभिः पश्चात्प्राञ्चो विभजमाना अभीयुः ॥ २ ॥ तद्वै देवाः शुश्रुवुः विभ
जन्ते ह वा इमामसुराः पृथिवीं प्रेतनदेष्यामो यत्रेमामसुरा विभजन्ते के ततः स्याम यदस्यै न भजेमहीति ते यज्ञमेव विष्णुं पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥ ते होचुः अनु नोऽस्यां ॥ ४ ॥
पृथिव्यामाभजतास्त्वेव नोऽप्यस्यां भाग इति । ते हासुरा असूयंत इवोचुर्यावदेवैष विष्णुरभिशेते तावद्वो दद्म इति ॥ ४ ॥ वामनो ह विष्णुरास तद्देवा न जिहीडिरे महद्वै नोऽदुर्ये नो यज्ञसंमितमदुरिति ॥ ५ ॥ ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य च्छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्गायत्रेण त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्रैष्टुभेन त्वा च्छन्दसा

परिगृह्णामीति पश्चाज्जागतेन त्वा च्छन्दसा परिगृह्णामीत्यानुष्टुभेन च्छन्दसा त्वा परिगृह्णामीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥ तं छन्दोभिरभितः परिगृह्याग्निं पुरस्तात्समाधाय तेनार्चन्त अभ्यन्तश्चेरुस्तेनेमाꣳसर्वां पृथिवीꣳसमविन्दन्त ।" इति श० (१।२।५–७)। रुद्रस्य वर्णनम्—अथर्वणवेदे (११ काण्डे २ प्रपाठके ६६) मन्त्रे—"नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ॥" इति । "भवाशर्वौ मृडतं माभियातं भूतपती पशुपती नमो वाम् । प्रतिहितामायसाविस्राष्टं मा नो हिंसिष्टं द्विपदो मा चतुष्पदः ॥ १ ॥ नमस्ते रुद्र कृण्मः सहस्राक्षायामर्त्य ३ । चतुर्नमो अष्टकृत्वो भवाय दशकृत्वः पशुपते नमस्ते ॥ ९ ॥" इति । तैत्तिरीयारण्यके—"नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमोनमः॥" इति । देव्या वर्णनम्—ऋग्वेदेऽथर्वणवेदे च—"अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः । अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा ॥ १ ॥ अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे हन्तवा उ । अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश ॥ २ ॥" इत्युपक्रम्य—"यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं सुमेधाम् ॥" इत्यन्तम् । गणपतेर्वर्णनम्—ऋग्वेदे—"गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥" इति । शुक्लयजुर्वेदे च—"गणानां त्वा गणपतिꣳहवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिꣳहवामहे निधीनां त्वा निधिपतिꣳहवामहे व्वसो मम । आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् ॥" इति । सूर्यस्य वर्णनम्—"उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाका सुदध्मसि ॥ अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं निदध्मसि ॥ उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह ॥ द्विषन्तं मह्यं रंधयन्मो अहं द्विषते रधम् ॥" इति । एवमन्येषामपि देवानां वर्णनं वेदमन्त्रादिषु संक्षिप्ततया यत्रतत्र कृतमस्ति । येन च तत्तन्मन्त्रैस्तत्तद्देवतानां पूजाप्रार्थनादिषूपयोगो निखिलयाज्ञिकैः शश्वत्क्रियमाणो दरीदृश्यते याज्ञिकशान्तिकपौष्टिकादिकर्मसु । यतो वेदमन्त्राद्युक्तानां देवानां चारित्राणि समुपबृंह्य पुराणेषूपवर्णितानि ततो न पुराणोक्तदेवताकथानाममूलत्वमिति सुधीभिः सुष्ठ्ववगन्तव्यम् । तथा च श्रीमच्छंकराचार्यकृते ग्रन्थे शारीरिकभाष्येऽप्युक्तम्—"इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्प्रभवति देवताविग्रहादि साधयितुं प्रत्यक्षामूलमपि सम्भवति, भवति हि अस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम् । तथा च व्यासादयो देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते ॥ यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमपि स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत्, इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमक्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्, ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुन्ध्यात्, इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीयात्, ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकं स्यात्, तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरंतना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते ॥ अपि च स्मरन्ति—"स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः" इत्यादि । योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलकः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योग

माहात्म्यं प्रत्याख्यापयति "पृथिव्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥" इति । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम्, तस्मात्समूलमितिहासपुराणम्" इति शारीरिकभाष्यम् ॥ (१।३।३३।) अथ च स्कांदे महापुराणे पञ्चमेऽवन्तिकाखण्डे तृतीये रेवाखण्डे शौनकादीन्प्रति सूतोक्तिरित्थम्—"वेदोपवेदवेदाङ्गादीन्यभिव्यस्य पूरकः । अष्टादशपुराणानां वक्ता सत्यवतीसुतः ॥ तं नमस्कृत्य वक्ष्यामि पुराणानि यथाक्रमम् । येषामभिव्याहरणादभिवृद्धिर्वृषायुषोः ॥ श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां चक्षुषी परिकीर्तिते । काणस्तत्रैकया हीनो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानि विदुषां लोचनत्रयम् । यस्त्रिभिर्नयनैः पश्येत्सोंऽशो माहेश्वरः स्मृतः ॥ आत्मनो वेदविद्या च ईश्वरेण विनिर्मिता । शौनकीया च पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ॥ तिस्रो विद्या इमा मुख्याः सर्वशास्त्रविनिर्णये । पुराणं पञ्चमो वेद इति ब्रह्मानुशासनम् ॥ यो न वेद पुराणं हि न स वेदात्र किञ्चन ॥ कतमः स हि धर्मोऽस्ति किं वा ज्ञानं तथाविधम् । अन्यद्वा तत्किमत्राह पुराणे यन्न दृश्यते ॥ वेदाः प्रतिष्ठिताः पूर्वं पुराणे नात्र संशयः ॥ बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥ इतिहासपुराणैश्च कृतोऽयं निश्चयः पुरा ॥ आत्मा पुराणं वेदानां पृथगङ्गानि तानि षट् ॥ यच्च दृष्टं हि वेदेषु तद्दृष्टं स्मृतिभिः किल ॥ उभाभ्यां यत्तु दृष्टं हि तत्पुराणेषु गीयते ॥ पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणः स्मृतम् ॥ अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥ पुराणमेकमेवासीदस्मिन्कल्पान्तरे मुने ॥ त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ स्मृत्वा जगाद च मुनीन्प्रति देवश्चतुर्मुखः ॥ प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणस्याभवत्ततः ॥ कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो मुने । व्यासरूपं विभुः कृत्वा संहरेत्स युगेयुगे ॥ [1]अष्टलक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकेऽस्मिन्प्रभाषते ॥ अद्यापि देवलोके तच्छतकोटिप्रविस्तरम् ॥" इति ॥ ततः कोपराधः परमपूज्यश्रीव्यासमहर्षेराहोस्विदयथार्थवेदार्थानभिज्ञानां पण्डितंमन्यानामाधुनिकानामल्पश्रुतानामिति निर्मत्सराः सन्त एव विभावयन्तु । हन्त तत एवोक्तम्—"बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति" इति । अतः समस्तपुराणानां वेदार्थोपबृंहकत्वेन सर्वथा प्रामाणिकत्वमेव । इत्थं व्यासोक्तपुराणानां कपोलकल्पितत्वं वल्गमानानामल्पश्रुतानां कपोलस्तु चपेटिकया निर्भिन्न इति हेतोः समस्ता आस्तिकजनाः स्वस्थतया विश्वसन्तु समस्तेषु पुराणेषु तदुक्तदेवतादिषु चेति सहर्षं सर्वानास्तिकजनान्वयं सप्रांजलं प्रोत्साहयामः । किं चाग्नेयपुराणे वसिष्ठाग्निसंवादे तु—"पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ॥ अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥" इत्युक्तम् । एतेन ह्युपदेशः पूर्वं पुराणस्य पश्चाद्वेदानां मुनिभ्यो ब्रह्मणा कृत इति व्यवस्था सुधीभिरत्रार्थेऽनुसंधेया । अत एवानुपनीतान्ब्राह्मणादित्रैवर्णिकबालकानुप

१ अष्टलक्षप्रमाणेन—महापुराणोपपुराणभेदात्प्रत्येकं चतुश्चतुर्लक्षविभागो बोध्यः ।

नयनात्प्राक्पौराणिकस्तोत्रपाठाद्युपदिश्य पश्चादुपनयनोत्तरं वेदप्रपाठनं क्रियते । तदेतच्छ्रेष्ठानुविधानंनाम परम्परया सर्वतः प्रचलतीति सुविदितमेव सुधियाम् ॥ एतेन पुराणानां वेदादित्वेन मान्यतायां सत्यामपि पुराणानामप्रामाणिकत्वं मन्यमाना आधुनिकाः पण्डितंमन्या ज्ञानलवदुर्विदग्धाः प्रत्युक्ताः ॥ अथ तत्र सामान्यतः पुराणस्य पञ्च लक्षणान्युच्यन्ते—सर्गः प्रतिसर्गः वंशः मन्वन्तरं वंश्यानुचारितं चेति । क्वचिच्च महापुराणस्य दश लक्षणान्युक्तानि ॥ तानि यथा—सर्गः १ प्रतिसर्गः २ वृत्तिः ३ रक्षा ४ अन्तरम् ५ वंशः ६ वंश्यानुचारितं ७ संस्था ८ हेतुः ९ अपाश्रयः १० इति । तत्र महापुराणान्यष्टादश । तेषामभिधाः संख्याश्चोक्ताः श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे । ताश्चेत्थम्—प्रथमं ब्राह्मम् १०००० द्वितीयं पाद्मम् ५५००० तृतीयं वैष्णवम् २३००० चतुर्थं शैवम् २४००० पञ्चमं भागवतम् १८००० षष्ठं नारदीयम् २५००० सप्तमं मार्कंडेयम् ९००० अष्टममाग्नेयम् १५४०० नवमं भविष्यम् १४५०० दशमं ब्रह्मवैवर्तम् १८००० एकादशं लैङ्गम् ११००० द्वादशं वाराहम् २४००० त्रयोदशं स्कान्दम् ८११०० चतुर्दशं वामनम् १०००० पञ्चदशं कौर्मम् १७००० षोडशं मात्स्यम् १४००० सप्तदशं गारुडम् १९००० अष्टादशं ब्रह्माण्डम् १२००० एतेषामष्टादशमहापुराणानां समुदायेन चतुर्लक्षश्लोकाः ४००००० सन्ति । अपि च ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे (१३२) अध्याये पुराणविषयमुपक्रम्य कृतमेतद्विवरणं द्रष्टव्यम् । यथा च तत्रोक्तम्—"सूत उवाच—विस्तराणि पुराणानि चेतिहासश्च शौनक ॥ संहितां पञ्चरात्राणि कथयामि यथागमम् ॥ सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंश्यानुचरितं विप्र पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ एतदुपपुराणानां लक्षणं च विदुर्बुधाः ॥ महतां च पुराणानां लक्षणं कथयामि ते ॥ सृष्टिश्चापि विसृष्टिश्च स्थितिस्तेषां च पालनम् ॥ कर्मणां वासना वार्ता मनूनां च क्रमेण च ॥ वर्णनं प्रलयानां च मोक्षस्य च निरूपणम् ॥ उत्कीर्तनं हरेरेव देवानां च पृथक्पृथक् ॥ दशाधिकं लक्षणं च महतां परिकीर्तितम् ॥ संख्यानं च पुराणानां निबोध कथयामि ते ॥ परं ब्राह्मपुराणं च सहस्राणां दशैव च ॥ पंचोनषष्टिसाहस्रं पाद्ममेवं प्रकीर्तितम् ॥ त्रयोविंशतिसाहस्रं वैष्णवं च विदुर्बुधाः ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रं शैवमेव निरूपितम् ॥ ग्रन्थाष्टादशसाहस्रं श्रीमद्भागवतं विदुः ॥ पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदीयं प्रकीर्तितम् ॥ मार्कण्डं नवसाहस्रं पुराणं पंडिता विदुः ॥ चतुःशताधिकं पञ्चदशसाहस्रमेव च ॥ परमग्निपुराणं च रुचिरं परिकीर्तितम् ॥ चतुर्दशसहस्राणि परं पंचशताधिकम् ॥ पुराणप्रवरं चैव भविष्यं परिकीर्तितम् ॥ अष्टादशसहस्रं च ब्रह्मवैवर्तमीरितम् ॥ सर्वेषां च पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः ॥ एकादशसहस्रं च परं लिङ्गपुराणकम् ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परिकीर्तितम् ॥ एकाशीतिसहस्रं च परमेव शताधिकम् ॥ वरं स्कान्दपुराणं च सद्भिरेवं निरूपितम् ॥ वामनं दशसाहस्रं कौर्मं सप्तदशैव तु ॥ मात्स्यं चतुर्दशं प्रोक्तं पुराणं पंडितैस्तथा ॥ ऊनविंशतिसाहस्रं गारुडं परिकीर्तितम् ॥ परं द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं परिकीर्तितम् ॥ एवं पुराणसंख्यानं चतु

ऌँक्षमुदाहृतम् ॥ अष्टादशपुराणानामेवमेव विदुर्बुधाः ॥ एवं चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्तिताः ॥ इतिहासो भारतं च वाल्मीकं काव्यमेव च ॥ पंचकं पांचरात्राणां कृष्णमाहात्म्यपूर्वकम् ॥ वासिष्ठं नारदीयं च कापिलं गौतमीयकम् ॥ परं सनत्कुमारीयं पांचरात्रं च पंचकम् ॥ पंचकं संहितानां च कृष्णभक्तिसमन्वितम् ॥ ब्रह्मणश्च शिवस्यापि प्रह्लादस्य तथैव च ॥ गौतमस्य कुमारस्य संहिताः परिकीर्तिताः ॥" इति । तथा चात्रैव स्कान्दे प्रभासखण्डे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये द्वितीयेऽध्याये—"पुरा तपश्चचारोग्रममराणां पितामहः ॥ आविर्भूतास्ततो वेदाः सषडङ्गपदक्रमाः ॥ ततः पुराणमखिलं सर्वशास्त्रमयं ध्रुवम् ॥ नित्यशब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥ निर्गतं ब्रह्मणो वक्त्राद्ब्राह्मं पाद्मं च वैष्णवम् ॥ शैवं भागवतं चैव भविष्यं नारदीयकम् ॥ मार्कंडेयमथाग्नेयं ब्रह्मवैवर्तमेव च ॥ लैङ्गं तथा च वाराहं स्कान्दं वामनमेव च ॥ कौर्म्यं मात्स्यं गारुडं च वायवीयमनन्तरम् ॥ अष्टादशं समुद्दिष्टं सर्वपातकनाशकम् ॥ एकमेव पुरा ह्यासीद्ब्रह्मांडं शतकोटिधा ॥ तदष्टादशधा कृत्वा वेदव्यासो युगेयुगे ॥ प्रख्यापयति लोकेऽस्मिन्साक्षान्नारायणांशजः ॥" इति । पाद्मपुराणे तु—"निस्ताराय तु लोकानां स्वयं नारायणः प्रभुः ॥ व्यासरूपेण कृतवान्पुराणानि महीतले ॥ पठनाच्छ्रवणाद्येषां नृणां पापक्षयो भवेत् ॥ धर्माधर्मपरिज्ञानं सदाचारप्रवर्तनम् ॥ गतिश्च परमा तद्वद्भक्तिर्भगवति प्रभौ ॥ तानि ते कथयिष्यामि सप्रमाणानि भूतले ॥ पुराणानि चतुर्लक्षाण्येतानि धरणीतले ॥ तथा महाभारतं च लक्षसंख्यं प्रकीर्तितम् ॥ आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ॥ पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥ प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत्सूतो वै लोमहर्षणः ॥ पुराणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो महामुनिः ॥ सुमतिश्चाग्निवर्चाश्च मित्रायुः शांशपायनः ॥ अकृतव्रणोऽथ सावर्णिः षट्छिष्यास्तस्य चाभवन् ॥" इति । तत्रैव पाद्मोत्तरखण्डे पुराणानां सात्त्विकत्वादिगुणविवेचनं चेत्थं कृतम्—"मात्स्यं कौर्म्यं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ॥ आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोधत ॥ वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ॥ गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥ सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥ ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ॥ भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥" इति । एतेन परिगणनेनैतेषां शिवादिदेवताविशेषमाहात्म्यपरत्वं ध्वन्यते ॥ न तूत्तमाधमफलत्वे तात्पर्यम् ॥ यत्तु कैश्चित्पूर्वोक्तपाद्मपुराणमध्ये स्वयं कृतं पद्यं प्रक्षिप्योच्यते—"सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः शुभाः ॥ तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतवः ॥" इति, तत्तेषां तुच्छबुद्धीनां दुर्विचारविलसितमेवावगन्तव्यम् । सात्त्विकाइत्यादिपुंस्त्वनिर्देशेनैव विशेष्यीभूतपुराणेषु संबंधाभावात्प्रक्षिप्तत्वं स्फुटमेव प्रतीयते तत्कपोलकल्पितस्योपरितनपद्यस्य । तांस्तुच्छबुद्धीनुद्दिश्योक्तं भविष्यपुराणे—"ब्रह्माणं केशवं रुद्रं भेदभावेन मोहिताः । पश्यन्त्येकं न जानन्ति पाखण्डोपहता जनाः ॥ " इति । परमार्थत एकस्यैव भगवतोऽनेकनाम

१ भेदाः—इति शेषः । २ "स्वयंदृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः । श्रुतस्यार्थस्य कथनमुपाख्यानं प्रचक्षते ॥" इत्याख्यानोपाख्यानलक्षणे ।

रूपैः प्रसिद्धिरस्ति न वस्तुतो भेदोऽस्तीति तूक्तं श्रुतौ। तथा च श्रुतिः—"इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः" इति ऋग्वेदे (मं० १। व०२२ सू० १६४। मं० ४६) अष्टादशमहापुराणेषु मध्ये कतिपुराणैः के देवा मुख्यत्वेन प्रतिपादितास्तदुक्तं स्कान्दे महापुराणे केदारखण्डे प्रथमेऽध्याये—"अष्टादशपुराणेषु दशभिर्गीयते शिवः॥ चतुर्भिर्भगवान्ब्रह्मा द्वाभ्यां देवी तथा हरिः॥" इति। तथा तत्तत्पुराणप्रतिपाद्यानां तत्तद्विशिष्टदेवतानां निर्णयः प्रोक्तः शिवरहस्ये सम्भवकाण्डे—"तत्र शैवानि शैवं च भविष्यं च द्विजोत्तमाः॥ मार्कण्डेयं तथा लैङ्गं वाराहं स्कान्दमेव च॥ मात्स्यमन्यत्तथा कौर्मं वामनं च मुनीश्वराः। ब्रह्माण्डं च दशेमानि त्रीणि लक्षाणि संख्यया॥ ग्रन्थानां महिमा सर्वैः शिवस्यैव प्रकाश्यते। असाधारणया मूर्त्या नाम्नाऽसाधारणेन च॥ वदन्ति शिवमेतानि शिवस्तेषु प्रकाश्यते॥ विष्णोर्हि वैष्णवं तच्च तथा भागवतं विदुः॥ नारदीयं पुराणं च गारुडं वैष्णवं विदुः॥ ब्राह्मं पाद्मं ब्रह्मणो द्वे अग्नेराग्नेयमेककम्। सवितुर्ब्रह्मवैवर्तमेवमष्टादश स्मृतम्। चत्वारि वैष्णवानीशविष्ण्वोः साम्यपराणि वै॥ ब्रह्मादिभ्योऽधिकं विष्णुं प्रवदन्ति जगत्पतिम्॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां साम्यं ब्राह्मे पुराणके॥ अन्येषामधिकं देवं ब्रह्माणं जगतां पतिम्। प्रवदन्ति दिनाधीशं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्॥" इति। एवमेतेषां महापुराणानां संक्षेपतो वर्णितः संघट्टः॥ एवमुपपुराणान्यप्यष्टादश भवन्ति। तान्युक्तानि गारुडे (२२७) अध्याये। यथा—"आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम्। तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम्॥ चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्॥ दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतः परम्॥ कापिलं वामनं चैव तथैवोशनसेरितम्। ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च॥ माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसंचयम्॥ पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम्॥" इति। इतोऽन्यान्युपोपपुराणान्यपि गाणेशमौद्गलदेवीपुराणकल्किपुराणादिपुराणप्रभृतीन्यष्टादश सन्तीति॥ सोऽयं प्रोक्तश्चतुष्पञ्चाशत्पुराणसमुदायः।

अथ यानि चोक्तान्यष्टादशमहापुराणानि तत्र प्रस्तुतं तावत्किञ्चिद्विविच्यते—अयि सज्जनमहोदयाः! अस्माभिश्चिरंतनं समयमारभ्याद्ययावदनेकदेशदेशान्तरस्थितेभ्यो महाभाग्यशालिनां समस्तराजवर्याणां विद्वज्जनानां राजसन्मान्यानामग्रहारसंभावितसज्जनानां चातिप्राचीनसरस्वतीभाण्डागारेभ्यो हस्तलिखितान्यतिप्राचीनानि वेदशास्त्रपुराणधर्मशास्त्रयोगवैशेषिकसांख्यव्रतकथेतिहासकर्मकांडव्याकरणन्यायच्छंदोज्यौतिषकाव्यालंकारनाटकोपन्यासचंपूकोशवैद्यकमंत्रस्तोत्रसकलसांप्रदायिकग्रन्थान्महता परिश्रमेण भूयसा द्रव्यव्ययेन च संपाद्यानेकप्रत्यादर्शपुस्तकसंमेलनपुरःसरं शास्त्रिजनद्वारा संपरिशोध्य चास्मदीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालये सुपुष्टचिक्कणपत्रेषु सुमनोहरसीसकाक्षरैः संमुद्र्य सर्वेषां सुखलाभायात्यल्पमौल्येन प्रसिद्धिं नीतानीत्यद्ययावदस्मदीय"श्रीवेङ्कटेश्वर"मुद्रणालयपरिचितानां समस्तसज्जनानां सुविदितमेवैतत्। एवमस्मदीयेऽद्ययावदविरतमसंख्यातग्रन्थमुद्रणकार्यक्रमे प्रचलिते सति बहुवर्षेभ्यः प्रागेकस्मिन्समये पुराणग्रन्थपर्यालोचनायामस्माभिः समवधाने क्रियमाणे—श्रीमन्मा

र्कण्डेयमहापुराणस्थम्—"अष्टादशपुराणानां नामधेयानि यः पठेत् ॥ त्रिसंध्यं जपते यस्तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥" इति पद्यं, तथा च भविष्यपुराणस्थम्—"ये त्वेतानि समस्तानि पुराणानि च जानते ॥ भारतं च महाबाहो ते सर्वज्ञा मता नृणाम् ॥" इति पद्यं चास्माकं दृष्टिपथं समायासीत् । एतत्पद्यद्वया वलोकनेन चास्माकं श्रीपरमेश्वरस्य प्रेरणया चाकस्मादेषा बुद्धिपरिस्फूर्तिरजायत—'सर्वेषां भूतलनिवासिनामास्तिकजनानां सकलैहिकामुष्मिकसत्फलोदर्कसमुपल ब्धये समस्तपुराणज्ञानोपलब्धिरत्यावश्यकी' इति । परंतु समस्तपुराणग्रन्थोपलब्ध्यधीना समस्तपुराणज्ञानोपलब्धिरिति तु सार्वजनीनम् । ततो बहुकालं विचारान्ते— यद्येतानि समग्राष्टादशमहापुराणानि संमुद्र्यास्माभिः प्राकाशयिष्यन्त तर्हि नः प्राचीनसमस्तग्रन्थप्रकाशनप्रयत्नसाफल्यं समजनिष्यतेति सहसास्मदीये मनसि समुत्कण्ठा समुद्भूत् । अथ चास्माभिस्तदानीमेवाष्टादशमहापुराणपुस्तकमुद्रणार्थं दृढतरः संकल्पोऽकारि । ततोऽस्माभिर्बद्धपरिकरीभूय महान्तं प्रयत्नमारचय्य यतस्ततः स्थितेभ्यः प्राचीनसरस्वतीभाण्डागारेभ्यस्तेभ्यस्तेभ्योऽत्युदारचरितेभ्यस्तत्तत्सरस्वतीभाण्डागाराधिपतिभ्यो महामान्येभ्यो महाभ्युदयेभ्यस्तत्रतत्र यथोपलब्धानि पूर्णान्यपूर्णानि खण्डि तानि त्रुटितान्यधिकानि न्यूनानि सटीकान्यटीकानि जीर्णलिखितानि नवलिखितानि शीर्णपत्राणि यथातथा व्यस्तानि समस्तानि भागशः खण्डशः स्थितानि समस्तानां पुराणानां पुस्तकानि भूयसा परिश्रमेण महता द्रव्यव्ययेन कथंकारं संगृह्य संपादितानि । एतावांश्च पुस्तकसंपादनप्रयत्नोऽद्ययावद्विंशतिवर्षैः प्रतिक्षणं प्रचलता प्रक्रमेण परमेश्वरानुग्रहवशात्सफलतामायतां प्रापत् । ततश्चास्माभिस्तानि यतस्ततः समुपलभ्य संपादितानि महापुराणपुस्तकानि संगृह्य विविधशास्त्रविद्याविशारदैर्बहुभिः शास्त्रिजनैः सम्यक्परिशोध्य तद्गतगूढविषयविशेषपरिस्फोरणार्थाभिष्टिप्पणीभिः समलंकृत्य च पुष्टचिक्कणपत्रेषु सुन्दराक्षरैः स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालये संमुद्य प्रकाश यितुमुपक्रान्तानि । एवं प्रचलता प्रक्रमेणाद्ययावत्तानि ब्राह्म—पाद्म—शैव—भागवत—बृहन्नारदीय—मार्कंडेय—आग्नेय—भविष्य—ब्रह्मवैवर्त—लैङ्ग—वाराह—वामन—कौर्म— मात्स्य—गारुड—ब्रह्माण्डेत्येतानि षोडश—एवमन्यानि वायवीयपुराणदेवीभागवतप्रभृतीनि प्रमाणान्तरेण परिगणितानि महापुराणानि तथान्यानि कतिपयानि सांबपुराणनरसिंहपुराणादीन्युपपुराणानि तथाचादिपुराणकालिकापुराणकल्किपुराणप्रभृतीन्युपोपपुराणानि च मुद्रयित्वा प्रकाशितानि सन्ति । एवं क्रमेणाद्ययावन्महापुराण पुस्तकानि संमुद्र्य श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रणालयात्सर्वभूमण्डले प्रकाशितानि सन्ति । इदानीं महापुराणमुद्रणप्रक्रमेण चैतत्स्कान्दंनाम महापुराणं महता प्रयासेन बहुभ्यः स्थलेभ्यः श्रीमन्महामान्यानां सज्जनवरिष्ठानां महाभ्युदयानां प्राचीनसरस्वतीभाण्डागारेभ्यः सम्पाद्य संगृहीतम् । तस्यैतस्य स्कान्दमहापुराणस्याष्टौ प्रत्यादर्शपुस्तकानि येषांयेषामुदारचरितानां सज्जनशिरोमणीनां प्राचीनसरस्वतीभाण्डागारेभ्योऽस्माकं मिलितानि तेषां शुभमङ्गलनामधेयानि च सधन्यवादं पृथगत्र प्रथमपृष्ठ एतस्याः प्रस्तावनाया ऊर्ध्वभागे प्रदर्शितान्येव सन्ति ॥

अथ स्कान्दमहापुराणविषयकसन्देहनिरासः ।

अथैतत्स्कान्दमहापुराणसमवगाहनसमुद्भूतविषयविशेषविवेचनेनैतस्य स्कान्दमहापुराणस्य सर्वेषां सुदृढपरिचयार्थं स्कान्दपुराणविषयकविविधभेदजन्यदुर्निवारसन्देहसन्दोहनिरासार्थं च समस्तसज्जनानां पुरतः किञ्चित्प्रास्ताविकं तावदिदानीं प्रस्तूयते—

अयि महामान्यसज्जनशिरोमणयः ! स्कांदंनाम पुराणं तावद्द्विविधम्—एकं स्कांदं महापुराणं, द्वितीयं च स्कांदंनामोपपुराणम् । तत्राष्टादशमहापुराणेषु यत्त्रयोदशं स्कांदंनाम महापुराणं परिगणितं तदेतदेव—यस्यैषा प्रस्तावनाऽधुना श्रीमद्भिः पर्यालोच्य कृतार्थीक्रियते । तत्र द्विविधत्वं च स्कांदपुराणस्य प्रथमतो विविच्यते । तदित्थम् । महापुराणपरिगणनायां ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखंडे (१३२) अध्याये—"परं ब्राह्मपुराणं च सहस्राणां दशैव च ॥ पंचोनषष्टिसाहस्रं पाद्ममेव प्रकीर्तितम् ॥" इत्यारभ्य त्रयोदशं स्कांदमहापुराणं समुद्दिश्योक्तम्—"एकाशीतिसहस्रं च परमेव शताधिकम् ॥ वरं स्कांदपुराणं च सद्भिरेवं निरूपितम् ॥" इति । तथा च बृहन्नारदीयपुराणे महापुराणसंख्यानुक्रममुपक्रम्य त्रयोदशं स्कांदं महापुराणमुद्दिश्येत्थमुक्तम्—"शृणु वक्ष्ये मरीचे च पुराणं स्कांदसंज्ञितम् । यस्मिन्प्रतिपदं साक्षान्महादेवो व्यवस्थितः ॥ पुराणे शतकोटौ तु यच्छैवं वर्णितं मया ॥ लक्षितस्यार्थजातस्य सारो व्यासेन कीर्तितः ॥ स्कान्दाह्वयस्तत्र खंडाः सप्तैव परिकल्पिताः ॥ एकाशीतिसहस्रं तु स्कान्दं सर्वाघकृन्तनम् ॥ यः शृणोति पठेद्वापि स तु साक्षाच्छिवः स्थितः ॥ यत्र माहेश्वरा धर्माः षण्मुखेन प्रकाशिताः ॥ कल्पे तत्पुरुषे वृत्ताः सर्वसिद्धिविधायकाः ॥" इति । किञ्चात्रैव स्कान्दे प्रभासखंडे चतुर्थे द्वारकामाहात्म्ये चतुश्चत्वारिंशदध्याये—"सूत उवाच—एतत्पुराणमखिलं पुरा स्कन्देन भाषितम् ॥ भृगवे ब्रह्मपुत्राय तस्माल्लेभे तथांगिराः ॥ ततश्च च्यवनः प्राप ऋचीकश्च ततो मुनिः ॥ एवं परम्पराप्राप्तं सर्वेषु भुवनेष्वपि ॥ स्कान्दं पुराणमेतच्च कुमारेण पुरोद्धृतम् ॥ यः शृणोति सतां मध्ये नरः पापाद्विमुच्यते ॥ इदं पुराणमायुष्यं चतुर्वर्णसुखप्रदम् ॥ निर्मितं षण्मुखेनेह नियतं सुमहात्मना ॥ एवमेतत्समाख्यातमाख्यानं भद्रमस्तु वः ॥ मण्डितं सप्तभिः खण्डैः स्कान्दं यः शृणुयान्नरः ॥ न तस्य पुण्यसंख्यानं कर्तुं शक्येत केनचित् ॥ य इदं धर्ममाहात्म्यं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥ स्वर्गलोके वसेत्तावद्यावदक्षरसंख्यया ॥" इत्यादिनैतदेव सप्तखण्डात्मकं स्कान्दंनाम महापुराणमित्याख्यायते । किं चैतदेव तत्पुरुषकल्पोक्तं स्कान्दं महापुराणं समुद्दिश्य सप्तखण्डनामानुक्रमण्येकेन श्लोकेन कैश्चिदभियुक्तैरित्थमुक्तास्ति—"माहेश्वरो वैष्णवब्राह्मकाश्यास्त्ववन्तिका नागरमत्र षष्ठम् ॥ प्राभासिको विप्रवरेण खण्डाः स्कान्दे पुराणे कथिताः सुपुण्याः ॥" इति । अपि चात्रैव स्कान्दे महापुराणे सप्तमे प्रभासखंडे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये द्वितीयेऽध्यायेऽष्टादशमहापुराणभेदवर्णनप्रसंगे—"स्कान्दं तु सप्तधा भिन्नं

वेदव्यासेन धीमता ॥ एकाशीतिसहस्राणि शतं चैक तु संख्यया ॥ तस्याद्यो यो विभागस्तु स्कान्दमाहात्म्यसूचकः ॥ माहेश्वरः समाख्यातो द्वितीयो वैष्णवः स्मृतः ॥ तृतीयो ब्रह्मणः प्रोक्तः सृष्टिसंक्षेपसूचकः ॥ काशीमाहात्म्यसंयुक्तश्चतुर्थः परिपठ्यते ॥ रेवायाः पञ्चमो भागः सोज्जयिन्याः प्रकीर्तितः ॥ षष्ठः कल्पो नागरश्च तीर्थमाहात्म्यसूचकः ॥ सप्तमोऽयं विभागो यः स्मृतः प्राभासिको द्विजाः ॥ सर्वे द्वादशसाहस्रा विभागाः संप्रकीर्तिताः ॥ अस्मिन्प्राभासिकः सर्वो वर्ण्यते क्षेत्रविस्तरः ॥ तीर्थानां चैव माहात्म्यं माहात्म्यं शंकरस्य च ॥ अन्येषां चैव देवानां माहात्म्यं च प्रकीर्त्यते ॥ इति भेदः पुराणानां संक्षेपात्कथितो द्विजाः ॥ इममष्टादशानां तु पुराणानामनुक्रमम् ॥ यः पठेद्धव्यकव्येषु स याति भवनं हरेः ॥ इदं पवित्रं हि यशोनिधानमिदं पितॄणामपि वल्लभं च ॥ इदं च देवेष्वमृताय नित्यमिदं महापातकहृच्च पुंसाम् ॥" इति । बृहन्नारदीयमहापुराणे समस्तमहापुराणानां संख्यापरिगणनपूर्वकं परिगणनं कृतमस्ति। तत्र समस्तमहापुराणस्थसर्वभागखण्डस्कन्दपर्वपादादिविवेचनपूर्वकतत्तन्महापुराणस्थसमस्तप्रत्येकैकविषयानुक्रमणिकावर्णनप्रक्रमे क्रमायाततया त्रयोदशत्वेन परिगणितस्य सप्तखण्डविभूषितस्यैतस्यैव स्कान्दमहापुराणस्य सविस्तरमाहेश्वरखण्डादिसप्तखण्डस्थविषयानुक्रमणिकायाः संवर्णनादिदं माहेश्वर—वैष्णव—ब्राह्म—काशी—आवन्त्य—नागर—प्रभासेतिसप्तमुख्यखण्डात्मकमेतदुक्तसप्तखण्डान्तर्गतानेकखण्डमाहात्म्योपेतं यथावर्णितैकशताधिकैकाशीतिसहस्रग्रन्थश्लोकसंख्यात्मकं स्कान्दंनाम महापुराणं वरीवर्तितरामिति सुनिपुणैः सुधीभिः साधु निर्धारणीयम् ॥ अथ चैतस्यैव सप्तखण्डान्वितस्य स्कान्दमहापुराणस्य महापुराणत्वेन सत्यापनार्थं बृहन्नारदीयमहापुराणोक्तः समग्रसप्तखण्डानुक्रमणिकाध्याय इदानीं सर्वेषां सज्जनानामेतत्परिचयायैतद्विभागपरिज्ञानाय सर्वसंदेहनिवृत्तये चेहोपन्यस्यते । ततः स्यादेव समस्तसज्जनानामेतस्यैव स्कान्दमहापुराणस्य महापुराणत्वेन सत्यत्वेन प्रतीतिः ॥ स च नारदीयमहापुराणोक्तः स्कान्दमहापुराणस्थविषयानुक्रमणिकाध्याय इत्थम्—"ब्रह्मोवाच—शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पुराणं स्कान्दसंज्ञकम् ॥ यस्मिन्प्रतिपदं साक्षान्महादेवो व्यवस्थितः ॥ १ ॥ पुराणे शतकोटौ तु यच्छैवं वर्णितं मया ॥ लक्षितस्यार्थजातस्य सारो व्यासेन कीर्तितः ॥ २ ॥ स्कान्दाह्वयस्तत्र खण्डाः सप्तैव परिकल्पिताः ॥ एकाशीतिसहस्रं तु स्कान्दं सर्वाघकृन्तनम् ॥ ३ ॥ यः शृणोति पठेद्वापि स तु साक्षाच्छिवः स्थितः ॥ यत्र माहेश्वरा धर्माः षण्मुखेन प्रकाशिताः ॥ ४ ॥ कल्पे तत्पुरुषे वृत्ताः सर्वसिद्धिविधायकाः ॥ तस्य माहेश्वरश्चाद्यः खण्डः पापप्रणाशनः ॥ ५ ॥ किञ्चिन्न्यूनार्कसाहस्रो बहुपुण्यो बृहत्कथः ॥ सुचरित्रशतैर्युक्तः स्कान्दमाहात्म्यसूचकः ॥६॥ यत्र केदारमाहात्म्ये पुराणोपक्रमः पुरा ॥ दक्षयज्ञकथा पश्चाच्छिवलिंगार्चने फलम् ॥७॥ समुद्रमथनाख्यानं देवेन्द्रचरितं महत् ॥ पार्वत्याः समुपाख्यानं विवाहस्तदनंतरम् ॥८॥ कुमारोत्पत्तिकथनं ततस्तारकसंगरः ॥ ततः पाशुपताख्यानं चण्डाख्यानसमन्वितम् ॥ ॥९॥ द्यूतप्रवर्तनाख्यानं नारदेन समागमः ॥ ततः कुमारमाहात्म्ये पञ्चतीर्थकथानकम् ॥ १० ॥ धर्मवर्मनृपाख्यानं महीसागरकीर्तनम् ॥ इन्द्रद्युम्नकथा पश्चान्नाडीजंघ

कथान्विता ॥ ११ ॥ प्रादुर्भावस्ततो मह्याः कथा दमनकस्य च ॥ महीसागरसंयोगः कुमारेशकथा ततः ॥ १२ ॥ ततस्तारकयुद्धं च नानाख्यानसमन्वितम् ॥ वधश्च तारकस्याथ पञ्चलिंगनिवेशनम् ॥१३॥ द्वीपाख्यानं ततः पुण्यमूर्ध्वलोकव्यवस्थितिः॥ ब्रह्माण्डस्थितिमानं च बर्करेशकथानकम् ॥१४॥ महाकालसमुद्भूतिः कथा चास्य महाद्भुता ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यं कोटितीर्थं ततः परम्॥ १५ ॥ नानातीर्थसमाख्यानं गुप्तक्षेत्रे प्रकीर्तितम् ॥ पाण्डवानां कथा पुण्या महाविद्याप्रसाधनम् ॥१६॥ तीर्थयात्रासमाप्तिश्च कौमारमिदमद्भुतम् ॥ अरुणाचलमाहात्म्यं सनकब्रह्मसंकथा ॥१७॥ गौरीतपःसमाख्यानं तत्तत्तीर्थनिरूपणम् ॥ माहिषासुरमाख्यानं वधश्चास्य महाद्भुतः ॥ ॥१८॥ द्रोणाचले शिवास्थानं नित्यदा परिकीर्तितम् ॥ इत्येष कथितः स्कान्दे खण्डो माहेश्वरोद्भुतः ॥ १९ ॥ द्वितीयो वैष्णवः खण्डस्तस्याख्यानानि मे शृणु ॥ प्रथमं भूमिवाराहसमाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥ २० ॥ यत्र वेंकटकुध्रस्य माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ कमलायाः कथा पुण्या श्रीनिवासस्थितिस्ततः ॥ २१ ॥ कुलालाख्यानकं चात्र सुवर्णमुखरीकथा ॥ नानाख्यानसमायुक्ता भरद्वाजकथाऽद्भुता ॥२२॥ मतङ्गाञ्जनसंवादः कीर्तितः पापनाशनः ॥ पुरुषोत्तममाहात्म्यं कीर्तितं चोत्कले ततः ॥२३॥ मार्कण्डेयसमाख्यानमम्बरीषस्य भूपतेः ॥ इन्द्रद्युम्नस्य माहात्म्यं विद्यापतिकथा ततः ॥ २४ ॥ जैमिनेः समुपाख्यानं नारदस्यापि वाडव ॥ नीलकण्ठसमाख्यानं नरसिंहोपवर्णनम् ॥ २५ ॥ अश्वमेधकथा राज्ञो ब्रह्मलोकगतिस्तथा ॥ रथयात्राविधिः पश्चाज्जन्मस्थानविधिस्तथा ॥ २६ ॥ दक्षिणामूर्त्युपाख्यानं गुण्डिचाख्यानकं ततः ॥ रथरक्षाविधानं च शयनोत्सवकीर्तनम् ॥ २७ ॥ श्वेतोपाख्यानमत्रोक्तं पृथूत्सवनिरूपणम् ॥ दोलोत्सवो भगवतो व्रतं सांवत्सराभिधम् ॥ २८ ॥ पूजा चाकामिका विष्णोरुद्दालकनियोगतः ॥ योगसाधनमत्रोक्तं नानायोगनिरूपणम् ॥ २९ ॥ दशावतारकथनं स्नानादिपरिकीर्तनम् ॥ ततो बदरिकायाश्च माहात्म्यं पापनाशनम् ॥ ३० ॥ अग्न्यादितीर्थमाहात्म्यं वैनतेयशिलाभवम् ॥ कारणं भगवद्वासे तीर्थं कापालमोचनम् ॥ ३१ ॥ पञ्चधाराभिधं तीर्थं मेरुसंस्थापनं तथा ॥ ततः कार्तिकमाहात्म्ये माहात्म्यं मदनालसम् ॥ ३२ ॥ धूम्रकेशसमाख्यानं दिनकृत्यानि कार्तिके ॥ पञ्चभीष्मव्रताख्यानं कीर्तितं भुक्तिमुक्तिदम् ॥ ३३ ॥ ततो मार्गस्य माहात्म्ये विधानं स्नानजं तथा ॥ पुंड्रादिकीर्तनं चात्र मालाधारणपुण्यकम् ॥ ३४ ॥ पञ्चामृतस्नानपुण्यं घंटानादादिजं फलम् ॥ नानापुष्पार्चनफलं तुलसीदलजं फलम् ॥ ३५ ॥ नैवेद्यस्य च माहात्म्यं हरिवासरकीर्तनम् ॥ अखण्डैकादशीपुण्यं तथा जागरणस्य च ॥ ३६ ॥ यात्रोत्सवविधानं च नाममाहात्म्यकीर्तनम् ॥ ध्यानादिपुण्यकथनं माहात्म्यं मथुराभवम् ॥ ३७ ॥ मथुरातीर्थमाहात्म्यं पृथगुक्तं ततः परम् ॥ वनानां द्वादशानां च माहात्म्यं कीर्तितं ततः ॥ ३८ ॥ श्रीमद्भागवतस्यात्र माहात्म्यं कीर्तितं परम् ॥ वज्रशाण्डिल्यसंवादो ह्यन्तर्लीलाप्रकाशकम् ॥ ३९ ॥ ततो माघस्य माहात्म्यं स्नानदानजपोद्भवम् ॥ नानाख्यानसमायुक्तं दशाध्यायैर्निरूपितम् ॥ ४० ॥ ततो वैष्णवमाहात्म्ये शय्यादानादिजं फलम् ॥ जलदानादिविधयः कामाख्यानमतः परम् ॥ ४१ ॥

श्रुतदेवस्य चरितं व्याधोपाख्यानमद्भुतम् ॥ तथाऽक्षय्यतृतीयादेर्विशेषात्पुण्यकीर्तनम् ॥ ४२ ॥ ततस्त्वयोध्यामाहात्म्ये चक्रब्रह्माह्वतीर्थके ॥ सुरापापविमोक्षाख्ये तथाधार सहस्रकम् ॥ ४३ ॥ स्वर्गद्वारं चन्द्रहरिर्धर्महर्युपवर्णनम् ॥ स्वर्णवृष्टेरुपाख्यानं तिलोदासरयूयुतिः ॥ ४४ ॥ सीताकुण्डं गुप्तहारिः सरयूघर्घरान्वयः ॥ गोप्रतारं च दुग्धोदं गुरुकुण्डादिपञ्चकम् ॥ ४५ ॥ सोमार्कादीनि तीर्थानि त्रयोदश ततः परम् ॥ गयाकूपस्य माहात्म्यं सर्वाघविनिवर्तकम् ॥ ४६ ॥ माण्डव्याश्रमपूर्वाणि तीर्थानि तदनन्तरम् ॥ अजितादिमानसादितीर्थानि गदितानि च ॥ ४७ ॥ इत्येष वैष्णवः खण्डो द्वितीयः परिकीर्तितः ॥ अतः परं ब्राह्मखण्डं मरीचे शृणु पुत्रक ॥ ४८ ॥ यत्र वै सेतुमाहात्म्ये फलं स्नानेक्षणोद्भवम् ॥ गालवस्य तपश्चर्या राक्षसाख्यानकं ततः ॥ ४९ ॥ चक्रतीर्थादिमाहात्म्यं देवीपत्तनसंयुतम् ॥ वेतालतीर्थमहिमा पापनाशादिकीर्तनम् ॥ ५० ॥ मंगलादिकमाहात्म्यं ब्रह्मकुण्डादिवर्णनम् ॥ हनुमत्कुण्डमहिमाऽगस्त्यतीर्थभवं फलम् ॥ ५१ ॥ रामतीर्थादिकथनं लक्ष्मीतीर्थनिरूपणम् ॥ शंखादितीर्थमहिमा तथा साध्यामृतादिजः ॥ ५२ ॥ धनुष्कोट्यादिमाहात्म्यं क्षीरकुण्डादिजं तथा ॥ गायत्र्यादिकतीर्थानां माहात्म्यं चात्र कीर्तितम् ॥ ५३ ॥ रामनाथस्य महिमा तत्त्वज्ञानोपदेशनम् ॥ यात्राविधानकथनं सेतौ मुक्तिप्रदं नृणाम् ॥ ५४ ॥ धर्मारण्यस्य माहात्म्यं ततः परमुदीरितम् ॥ स्थाणुः स्कन्दाय भगवान्यत्र तत्त्वमुपादिशत् ॥ ५५ ॥ धर्मारण्यसुसंभूतिस्तत्पुण्यपरिकीर्तनम् ॥ कर्मसिद्धेः समाख्यानमृषिवंशनिरूपणम् ॥ ५६ ॥ अप्सरस्तीर्थमुख्यानां माहात्म्यं यत्र कीर्तितम् ॥ वर्णानामाश्रमाणां च धर्मतत्त्वनिरूपणम् ॥ ५७ ॥ देवस्थानविभागश्च बहुलार्ककथा शुभा ॥ छत्रानन्दा तथा शान्ता श्रीमाता च मतंगिनी ॥ ५८ ॥ पुण्यदा च समाख्याता यत्र देव्यः समास्थिताः ॥ इन्द्रेश्वरादिमाहात्म्यं द्वारकादिनिरूपणम् ॥ ५९ ॥ लोहासुरसमाख्यानं गङ्गाकूपनिरूपणम् ॥ श्रीरामचरितं चैव सत्यमन्दिरवर्णनम् ॥ ६० ॥ जीर्णोद्धारस्य कथनमासनप्रतिपादनम् ॥ जातिभेदप्रकथनं स्मृतिधर्मनिरूपणम् ॥ ६१ ॥ ततस्तु वैष्णवा धर्मा नानाख्यानैरुदीरिताः ॥ चातुर्मास्ये ततः पुण्ये सर्वधर्मनिरूपणम् ॥ ६२ ॥ दानप्रशंसा तत्पश्चाद्व्रतस्य महिमा ततः ॥ तपसश्चैव पूजायाः सच्छिद्रकथनं ततः ॥ ६३ ॥ तद्भृतीनां भिदाख्यानं शालिग्रामनिरूपणम् ॥ भारकस्य वधोपायो वृक्षार्चामहिमा तथा ॥ ६४ ॥ विष्णोः शापश्च वृक्षत्वं पार्वत्यनुतपस्ततः ॥ हरस्य ताण्डवं नृत्यं रामनामनिरूपणम् ॥ ६५ ॥ हरस्य लिंगकथनं कथा पैजवनस्य च ॥ पार्वतीजन्मचरितं तारकस्य वधोऽद्भुतः ॥ ६६ ॥ प्रणवैश्वर्यकथनं तारकाचरितं पुनः ॥ दक्षयज्ञसमाप्तिश्च द्वादशाक्षरभूषणम् ॥ ६७ ॥ ज्ञानयोगसमाख्यानं महिमा द्वादशाक्षरः ॥ श्रवणादिकमाहात्म्यं कीर्त्तितं शर्मदं नृणाम् ॥ ६८ ॥ ततो ब्राह्मोत्तरे भागे शिवस्य महिमाऽद्भुतः ॥ पञ्चाक्षरस्य महिमा गोकर्णमहिमा ततः ॥ ६९ ॥ शिवरात्रेश्च माहात्म्यं प्रदोषव्रतकीर्तनम् ॥ सोमवारव्रतं चापि सीमन्तिन्याः कथानकम् ॥ ७० ॥ भद्रायूत्पत्तिकथनं सदाचारनिरूपणम् ॥ शिववर्मसमुद्देशो भद्रायूद्वाहवर्णनम् ॥ ७१ ॥

भद्रायुमहिमा चापि भस्ममाहात्म्यकीर्तनम् ॥ शबराख्यानकं चैवाथोमामाहेश्वरं व्रतम् ॥ ७२ ॥ रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं रुद्राध्यायस्य पुण्यदम् ॥ श्रवणादिक पुण्यं च ब्राह्मखण्डोऽयमीरितः ॥ ७३ ॥ अतः परं चतुर्थं तु काशीखण्डमनुत्तमम् ॥ विन्ध्यनारदयोर्यत्र संवादः परिकीर्तितः ॥ ७४ ॥ सत्यलोकप्रभाव श्चागस्त्यावासे सुरागमः ॥ पतिव्रताचारित्रं च तीर्थयात्राप्रशंसनम् ॥ ७५ ॥ ततश्च सप्तपुर्याख्याः संयमिन्या निरूपणम् ॥ बुधस्य च तथेन्द्राग्न्योर्लोकाप्तिः शिव शिवशर्मणः ॥ ७६ ॥ अग्नेः समुद्भवश्चैव क्रव्याद्वरुणसंभवः ॥ गन्धवत्यलकापुर्योरीश्वर्याश्च समुद्भवः ॥ ७७ ॥ चन्द्रार्कबुधलोकानां कुजेज्यार्कभुवां क्रमात् ॥ मम विष्णोर्ध्रुवस्यापि तपोलोकस्य वर्णनम् ॥ ७८ ॥ ध्रुवलोककथा पुण्या सत्यलोकनिरीक्षणम् ॥ स्कन्दागस्त्यसमालापो मणिकर्णीसमुद्भवः ॥ ७९ ॥ प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम् ॥ वाराणसीप्रशंसा च भैरवाविर्भवस्ततः ॥ ८० ॥ दण्डपाणिज्ञानवाप्योरुद्भवः समनन्तरम् ॥ ततः कलावत्याख्यानं सदाचार निरूपणम् ॥ ८१ ॥ ब्रह्मचारिसमाख्यानं ततः स्त्रीलक्षणानि च ॥ कृत्याकृत्यविनिर्देशो ह्यविमुक्तेशवर्णनम् ॥ ८२ ॥ गृहस्थयोगिनो धर्माः कालज्ञानं ततः परम् ॥ दिवोदासकथा पुण्या काशिकावर्णनं ततः ॥ ८३ ॥ मायागणपतेश्चाथ भुवि प्रादुर्भवस्ततः ॥ विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविमोक्षणम् ॥ ८४ ॥ ततः पञ्चनदोत्पत्तिर्बिन्दुमाधवसंभवः ॥ ततो वैष्णवतीर्थाख्या शूलिनः काशिकागमः ॥ ८५ ॥ जैगीषव्येण संवादो ज्येष्ठेशाख्या महेशितुः ॥ क्षेत्राख्यानं कन्दुकेशो व्याघ्रेश्वरसमुद्भवः ॥ ८६ ॥ शैलेशरत्नेश्वरयोः कृत्तिवासस्य चोद्भवः ॥ देवतानामधिष्ठानं दुर्गासुरपराक्रमः ॥ ८७ ॥ दुर्गाया विजयश्चाथ ॐकारेशस्य वर्णनम् ॥ पुन रोंकारमाहात्म्यं त्रिलोचनसमुद्भवः ॥ ८८ ॥ केदाराख्या च धर्मेशकथा विष्णुसमुद्भवा ॥ वीरेश्वरसमाख्यानं गंगामाहात्म्यकीर्तनम् ॥ ८९ ॥ विश्वकर्मेशमहिमा दक्ष यज्ञोद्भवस्तथा ॥ सतीशस्यामृतेशादेर्भुजस्तम्भः पराशरे ॥ ९० ॥ क्षेत्रतीर्थकदंबश्च मुक्तिमण्डपसंकथा ॥ विश्वेशविभवश्चाथ ततो यात्रापरिक्रमः ॥ ९१ ॥ अतःपरं त्ववन्त्याख्यं शृणु खण्डं च पञ्चमम् ॥ महाकालवनाख्यानं ब्रह्मशीर्षच्छिदा ततः ॥ ९२ ॥ प्रायश्चित्तविधिश्चाग्नेरुत्पत्तिश्च सुरागमः ॥ देवदीक्षा शिवस्तोत्रं नानापा तकनाशनम् ॥ ९३ ॥ कपालमोचनाख्यानं महाकालवनस्थितिः ॥ तीर्थं कनखलेशस्य सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९४ ॥ कुण्डमप्सरसंज्ञं च सरो रुद्रस्य पुण्यदम् ॥ कुड वेशं च विद्याध्रं मर्कटेश्वरतीर्थकम् ॥ ९५ ॥ स्वर्गद्वारं चतुःसिंधुतीर्थं शंकरवापिका ॥ शंकरार्कं गंधवतीतीर्थं पापप्रणाशनम् ॥ ९६ ॥ दशाश्वमेधिकानंशातीर्थेशहर सिद्धिदम् ॥ पिशाचकादियात्रा च हनुमत्केश्वरं सरः ॥ ९७ ॥ महाकालेशयात्रा च वाल्मीकेश्वरतीर्थकम् ॥ शुक्रेश्वरादिमाहात्म्यं कुशस्थल्याः प्रदक्षिणा ॥ ९८ ॥ अक्रूरसंज्ञकं त्वेकपादं चंद्रार्कवैभवम् ॥ करभेशाख्यतीर्थं च लटुकेशादितीर्थकम् ॥ ९९ ॥ मार्कंडेशं यज्ञवापीसोमेशं नरकान्तकम् ॥ केदारेश्वररामेशसौभाग्येशनरार्क कम् ॥ १०० ॥ केशवार्कं शक्तिभेदं स्वर्णसारमुखानि च ॥ ॐकारेशादितीर्थानि अन्धकश्रुतिकीर्तनम् ॥ १०१ ॥ कालारण्ये लिंगसंख्या स्वर्णशृंगाभिधानकम् ॥

कुशस्थल्या अवन्त्याश्चोज्जयिन्या अभिधानकम् ॥ १०२ ॥ पद्मावतीकुमुद्वत्यमरावतिकनामकम् ॥ विशालाप्रतिकल्पाभिधानं च ज्वरशान्तिकम् ॥ १०३ ॥ शिवानामादिकफलं नागोद्गीता शिवस्तुतिः ॥ हिरण्याक्षवधाख्यानं तीर्थं सुन्दरकुण्डकम् ॥ १०४ ॥ नीलगंगापुष्कराख्यं विन्ध्यवासनतीर्थकम् ॥ पुरुषोत्तमाभिधानं तु तत्तीर्थं चाघनाशनम् ॥ १०५ ॥ गोमती वामनं कुण्डं विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥ वीरेश्वरसरः कालभैरवस्य च तीर्थकम् ॥ १०६ ॥ महिमा नागपंचम्या नृसिंहस्य जयन्तिका ॥ कुटुंबेश्वरयात्रा च देवसाधनकीर्तनम् ॥ १०७ ॥ कर्कराजाख्यतीर्थं च विघ्नेशादिसुरोहनम् ॥ रुद्रकुण्डप्रभृतिषु बहुतीर्थनिरूपणम् ॥१०८॥ यात्राऽष्टतीर्थजा पुण्या रेवामाहात्म्यमुच्यते ॥ धर्मपुत्रस्य वैराग्यान्मार्कंडेयेन संगमः ॥ १०९ ॥ प्राग्रीयानुभवाख्यानममृतापरिकीर्तनम् ॥ कल्पेकल्पे पृथङ्नाम नर्मदायाः प्रकीर्तितम् ॥ ॥ ११० ॥ स्तवमार्षं नार्मदं च कालरात्रिकथा ततः ॥ महादेवस्तुतिः पश्चात्पृथक्कल्पकथाद्भुता ॥ १११ ॥ विशल्याख्यानकं पश्चाज्जालेश्वरकथा तथा ॥ गौरीव्रतसमाख्यानं त्रिपुरज्वालनं तथा ॥ ११२ ॥ देहपातविधानं च कावेरीसंगमस्ततः ॥ दारुतीर्थं ब्रह्मावर्तं यज्ञेश्वरकथानकम् ॥ ११३ ॥ अग्नितीर्थं रवितीर्थं मेघनादादिदारुकम् ॥ देवतीर्थं नर्मदेशं कपिलाख्यं करंजकम् ॥ ११४ ॥ कुण्डलेशं पिप्पलादं विमलेशं च शूलभित् ॥ शचीहरणमाख्यानमन्धकस्य वधस्तथा ॥ ११५ ॥ शूलभेदोद्भवो यत्र दानधर्माः पृथग्विधाः ॥ आख्यानं दीर्घतपस ऋष्यश्रृङ्गकथा ततः ॥ ११६ ॥ चित्रसेनकथा पुण्या काशीराजस्य लक्षणम् ॥ ततो देवशिलाख्यानं शबरीतीर्थकान्वितम् ॥ ११७ ॥ व्याधाख्यानं ततः पुण्यं पुष्करिण्यर्कतीर्थकम् ॥ आदित्येश्वरतीर्थं च शक्रतीर्थं करोटिकम् ॥ ११८ ॥ कुमारेशमगस्त्येशमानंदेशं च मातृजम् ॥ लोकेशं धनदेशं च मंगलेशं च कामजम् ॥ ११९ ॥ नागेशं चापि गोपारं गौतमं शंखचूडकम् ॥ नारदेशं नंदिकेशं वरुणेश्वरतीर्थकम् ॥ १२० ॥ दधिस्कन्दादितीर्थानि हनूमंतेश्वरं ततः ॥ रामेश्वरादितीर्थानि सोमेशं पिंगलेश्वरम् ॥१२१॥ ऋणमोक्षं कपिलेशं पूतिकेशं जलेशयम् ॥ चण्डार्कं यमतीर्थं च कह्लोडीशं वनादिकम् ॥ १२२ ॥ नारायणं च कोटीशं व्यासतीर्थं प्रभासकम् ॥ नागेशसंकर्षणकं प्रश्रयेश्वरतीर्थकम् ॥ १२३ ॥ एरण्डीसंगमं पुण्यं सुवर्णशिलतीर्थकम् ॥ करंजं कामदं तीर्थं भाण्डीरो रोहिणीभवम् ॥ १२४ ॥ चक्रतीर्थं धौतपापं स्कान्दमांगिरसाह्वयम् ॥ कोटितीर्थमयोन्याख्यमङ्गाराख्यं त्रिलोचनम् ॥१२५॥ इन्द्रेशं कम्बुकेशं च सोमेशं कोहनांशकम् ॥ नार्मदं चार्कमाग्नेयं भार्गवेश्वरमुत्तमम् ॥ १२६ ॥ ब्राह्मं दैवं च मार्गेशमादिवाराहकेश्वरम् ॥ रामेशमथ सिद्धेशमाहिल्यं कंकटेश्वरम् ॥ ॥ १२७ ॥ शाक्रं सौम्यं च नादेशं तायेशं रुक्मिणीभवम् ॥ योजनेशं वराहेशं द्वादशीशिवतीर्थकम् ॥ १२८ ॥ सिद्धेशं मंगलेशं च लिंगवाराहतीर्थकम् ॥ कुण्डेशं श्वेतवाराहं गर्भावेशं रवीश्वरम् ॥ १२९ ॥ शुक्लादीनि च तीर्थानि हुंकारस्वामितीर्थकम् ॥ संगमेशं नारकेशं मोक्षणं पश्वगोपकम् ॥ १३० ॥ नागशावं च सिद्धेशं मार्कंडाक्रूरतीर्थके ॥ कामोदशूलारोपाख्ये मांडव्यं गोपकेश्वरम् ॥ कपिलेशं पिंगलेशं भूतेशं गांगगौतमे ॥ १३१ ॥ अश्वमेधं भृगुकच्छं केदारेशं च पापनुत् ॥ कल्क

लेशं च जालेशं शालिग्रामं वराहकम् ॥ १३२ ॥ चन्द्रहास्यं तथादित्यं श्रीपत्याख्यं च हंसकम् ॥ मूलस्थानं च शूलेशमाश्विनं चित्रदैवकम् ॥ १३३ ॥ शिखीशं
कोटितीर्थं च तीर्थं पैतामहं परम् ॥ तथैव कुर्कुरीतीर्थं दशकन्यं सुवर्णकम् ॥ ऋणमोक्षं भारभूतिं पुंखिलं मुंडिडिण्डिमम् ॥ १३४ ॥ आमलेशं कपालेशं शृंगैरंडीभवं
ततः ॥ कोटितीर्थं लोटणेशं फलस्तुतिरतः परम् ॥१३५॥ कृमिजांगलमाहात्म्ये रोहिताश्वकथा ततः ॥ धुंधुमारसमाख्यानं वधोपायस्ततोऽस्य च ॥१३६॥ वधो धुंधो
स्ततः पश्चात्तताश्चित्रवहोद्भवः ॥ सहेभास्या ततश्चण्डी सप्रभावो रतीश्वरः ॥ १३७ ॥ केदारेशो लक्षतीर्थं ततो विष्णुपदीभवम् ॥ मुखारं च्यवनांधास्यं ब्रह्मणश्च सरस्त
तः ॥ १३८ ॥ चक्राख्यं ललिताख्यानं तीर्थं च बहुगोमयम् ॥ रुद्रावर्तं च मार्कण्डं तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥ १३९ ॥ श्रवणेशं शुद्धपुटं देवांधप्रेततीर्थकम् ॥ जिह्वोदती
र्थसंभूतिः शिवोद्भेदं फलस्तुतिः ॥ १४० ॥ एष खण्डो ह्यवन्त्याख्यः शृण्वतां पापनाशनः ॥ अतः परं नागराख्यः खण्डः षष्ठोऽभिधीयते ॥ १४१ ॥ लिंगोत्पत्तिस
माख्यानं हरिश्चन्द्रकथा शुभा ॥ विश्वामित्रस्य माहात्म्यं त्रिशंकुस्वर्गतिस्तथा ॥ १४२ ॥ हाटकेश्वरमाहात्म्ये वृत्रासुरवधस्तथा ॥ नागबिलं शंखतीर्थमचलेश्वरवर्णनम् ॥
१४२ ॥ चमत्कारपुराख्यानं चमत्कारकरं परम् ॥ गयशीर्षं बालशाख्यं बालमण्डं मृगाह्वयम् ॥ १४४ ॥ विष्णुपादं च गोकर्णं युगरूपं समाश्रयः ॥ सिद्धेश्वरं नागसरः
सप्तार्षेयमगस्त्यकम् ॥ १४५ ॥ भ्रूणगर्तं नलेशं च भैष्मं वैडुरमर्ककम् ॥ शार्मिष्ठं सोमनाथं च दौर्गमानर्तकेश्वरम् ॥ १४६ ॥ जामदग्न्यवधाख्यानं नैःक्षत्रियकथान
कम् ॥ रामह्रदं नागपुरं षड्लिंगं चैव यज्ञभूः ॥ १४७ ॥ मुण्डीरादित्रिकार्कं च सतीपरिणयाह्वयम् ॥ रुद्रशीर्षं च यागेशं वालखिल्यं च गारुडम् ॥ १४८ ॥ लक्ष्मी
शापः सप्तविंशं सोमप्रासादमेव च ॥ अंबावृद्धं पाण्डुकाख्यमाग्नेयं ब्रह्मकुण्डकम् ॥ १४९ ॥ गोमुखं लोहयष्ट्याख्यमजापालेश्वरी तथा ॥ शानैश्वरं राजवापी रामेशो लक्ष्म
णेश्वरः ॥ १५० ॥ कुशेशाख्यं लवेशाख्यं लिंगं सर्वोत्तमोत्तमम् ॥ अष्टषष्टिसमाख्यानं दमयन्त्यास्त्रिजातकम् ॥ १५१ ॥ ततोम्बारेवती वापी भक्तिकातीर्थसंभवः ॥
क्षेमंकरी च केदारं शुक्लतीर्थमुखारकम् ॥१५२॥ सत्यसंधेश्वराख्यानं तथा कर्णोत्पलाकथा ॥ अटेश्वरं याज्ञवल्क्यं गौर्यं गाणेशमेव च ॥१५३॥ ततो वास्तुपदाख्यानम
जागृहकथानकम् ॥ सौभाग्यान्धुश्च शूलेशं धर्मराजकथानकम् ॥ १५४ ॥ मिष्टान्नदेश्वराख्यानं गाणपत्यत्रयं ततः ॥ जाबालिचरितं चैव मकरेशकथा ततः॥१५५॥
कालेश्वर्यंधकाख्यानं कुण्डमाप्सरसं तथा ॥ पुष्पादित्यं रोहिताश्वं नागरोत्पत्तिकीर्तनम् ॥ १५६ ॥ भार्गवं चरितं चैव वैश्वामित्रं ततः परम् ॥ सारस्वतं पैप्पलादं
कंसारीशं च पिण्डकम् ॥ १५७ ॥ ब्रह्मणो यज्ञचरितं सावित्र्याख्यानसंयुतम् ॥ रैवतं भर्तृयज्ञाख्यं मुख्यतीर्थनिरीक्षणम् ॥ १५८ ॥ कौरवं हाटकेशाख्यं
प्रभासं क्षेत्रकत्रयम् ॥ पौष्करं नैमिषं धार्ममरण्यत्रितयं स्मृतम् ॥ १५९ ॥ वाराणसी द्वारकाख्यं मन्वाख्येति पुरीत्रयम् ॥ वृन्दावनं खाण्डवाख्यमद्वैताख्यं
वनत्रयम् ॥ १६० ॥ कल्पः शालस्तथा नन्दिग्रामत्रयमनुत्तमम् ॥ असिशुक्लपितृसंज्ञं तीर्थत्रयमुदाहृतम् ॥ १६१ ॥ श्र्यर्बुदौ रैवतश्चैव पर्वतत्रयमुत्तमम् ॥

नदीनां त्रितयं गंगा नर्मदा च सरस्वती ॥ १६२ ॥ सार्धकोटित्रयफलमेकं चैषु प्रकीर्तितम् ॥ कपिका शंखतीर्थं चामरकं बालमण्डनम् ॥ १६३ ॥ हाटकेशक्षेत्रफलप्रदं प्रोक्तं चतुष्टयम् ॥ श्राद्धादित्यं श्राद्धकल्पं यौधिष्ठिरमथांधकम् ॥ १६४ ॥ जलशायि चतुर्मासमशून्यशयनव्रतम् ॥ मङ्कणेशं शिवरात्रिस्तुलापुरुषदानकम् ॥ १६५ ॥ पृथ्वीदानं वानकेशं कपालमोचनेश्वरम् ॥ पापपिंडं मासलैंगं युगमानादिकीर्तनम् ॥ १६६ ॥ निंबेशशाकंभर्याख्या रुद्रैकादशकीर्तनम् ॥ दानमाहात्म्यकथनं द्वादशादित्यकीर्तनम् ॥ १६७ ॥ इत्येष नागरः खण्डः प्राभासाख्योऽधुनोच्यते ॥ सोमेशो यत्र विश्वेशोऽर्कस्थलं पुण्यदं महत् ॥ १६८ ॥ सिद्धेश्वरादिकाख्यानं पृथगत्र प्रकीर्तितम् ॥ अग्नितीर्थं कपर्दीशं केदारेशं गतिप्रदम् ॥ १६९ ॥ भीमभैरवचण्डीशभास्करांगारकेश्वराः ॥ बुधेज्यभृगुसौरागुशिखीशा हरविग्रहाः ॥ १७० ॥ सिद्धेश्वराद्याः पञ्चान्ये रुद्रास्तत्र व्यवस्थिताः ॥ वरारोहा ह्यजापाला मङ्गला ललितेश्वरी ॥ १७१ ॥ लक्ष्मीशो वाडवेशश्चोर्वीशः कामेश्वरस्तथा ॥ गौरीशवरुणेशाख्यं दुर्वासेशं गणेश्वरम् ॥ १७२ ॥ कुमारेशं चण्डकल्पं शंकुलीश्वरसंज्ञकम् ॥ ततः प्रोक्ताऽथ कोटीशबालब्रह्मादिसत्कथा ॥ १७३ ॥ नरकेशसंवर्तेशनिधीश्वरकथा ततः ॥ बलभद्रेश्वरस्याथ गंगाया गणपस्य च ॥ १७४ ॥ जाम्बवत्याख्यसरितः पाण्डुकूपस्य सत्कथा ॥ शतमेधलक्षमेधकोटिमेधकथा तथा ॥ १७५ ॥ दुर्वासार्कघटस्थानहिरण्यासंगमोत्कथा ॥ नगरार्कस्य कृष्णस्य संकर्षणसमुद्रयोः ॥ १७६ ॥ कुमार्याः क्षेत्रपालस्य ब्रह्मेशस्य कथा पृथक् ॥ पिंगलासंगमेशस्य शंकरार्कघटेशयोः ॥ १७७ ॥ ऋषितीर्थस्य नन्दार्कत्रितकूपस्य कीर्तनम् ॥ शशापानस्य पर्णार्कन्यंकुमत्योः कथाऽद्भुता ॥ १७८ ॥ वाराहस्वामिवृत्तान्तं छायालिङ्गाख्यगुल्फयोः ॥ कथा कनकनन्दायाः कुन्तीगंगेशयोस्तथा ॥ १७९ ॥ चमसोद्भेदविदुरत्रिलोकेशकथा ततः ॥ मंकणेशत्रैपुरेशषण्डतीर्थकथास्तथा ॥ १८० ॥ सूर्यप्राचीत्रीक्षणयोरुमानाथकथा तथा ॥ भूद्वारशूलस्थलयोश्च्यवनार्केशयोस्तथा ॥ १८१ ॥ अजपालेशबालार्ककुबेरस्थलजा कथा ॥ ऋषितोया कथा पुण्या संगालेश्वरकीर्तनम् ॥ १८२ ॥ नारदादित्यकथनं नारायणनिरूपणम् ॥ तप्तकुण्डस्य माहात्म्यं मूलचंडीशवर्णनम् ॥ १८३ ॥ चतुर्वक्त्रगणाध्यक्षकलंबेश्वरयोस्तथा ॥ गोपालस्वामिबकुलस्वामिनोर्मरुतां कथा ॥ १८४ ॥ क्षेमार्कोन्नतविघ्नेशजलस्वामिकथा ततः ॥ कालमेघस्य रुक्मिण्या दुर्वासेश्वरभद्रयोः ॥ १८५ ॥ शंखावर्तमोक्षतीर्थगोष्पदाच्युतसद्मनाम् ॥ जालेश्वरस्य हुंकारेश्वरचण्डीशयोः कथा ॥ १८६ ॥ आशापुरस्थविघ्नेशकलाकुण्डकथाद्भुता ॥ कपिलेशस्य च कथा जरद्गवशिवस्य च ॥ १८७ ॥ नलकर्कोटेश्वरयोर्हाटकेश्वरजा कथा ॥ नारदेशयन्त्रभूषादुर्गकूटगणेशजा ॥ १८८ ॥ सुपर्णैलाख्यभैरव्योर्भल्लतीर्थभवा कथा ॥ कीर्तनं कर्दमालस्य गुप्तसोमेश्वरस्य च ॥ १८९ ॥ बहुस्वर्णेशशृंगेशकोटीश्वरकथा ततः ॥ मार्कण्डेश्वरकोटीशदामोदरगृहोत्थका ॥ १९० ॥ स्वर्णरेखा ब्रह्मकुंडं कुन्तीभीमेश्वरौ तथा ॥ मृगीकुण्डं च सर्वस्वं क्षेत्रे वस्त्रापथे स्मृतम् ॥ १९१ ॥ दुर्गाभल्लेशगंगेशरैवतानां कथाऽद्भुता ॥ ततोऽर्बुदेश्वरकथा अचलेश्वरकीर्तनम् ॥१९२॥ नागतीर्थस्य च

कथा वसिष्ठाश्रमवर्णनम् ।। भद्रकर्णस्य माहात्म्यं त्रिनेत्रस्य ततः परम् ॥ १९३ ॥ केदारस्य च माहात्म्यं तीर्थागमनकीर्तनम् ॥ कोटीश्वररूपतीर्थहृषीकेशकथास्ततः ॥ ॥१९४॥ सिद्धेशशुक्रेश्वरयोर्मणिकर्णीशकीर्तनम् ॥ पंगुतीर्थयमतीर्थवाराहतीर्थवर्णनम् ॥ १९५ ॥ चन्द्रप्रभासपिण्डोदश्रीमाताशुक्लतीर्थजम् ॥ कात्यायन्याश्च माहात्म्यं ततः पिण्डारकस्य च ॥ १९६ ॥ ततः कनखलस्याथ चक्रमानुषतीर्थयोः ॥ कपिलाग्नितीर्थकथा तथा रक्तानुबन्धजा ॥ १९७ ॥ गणेशपार्थेश्वरयोर्यात्राया मुज्ज्वलस्य च ॥ चण्डीस्थाननागोद्भवशिवकुण्डमहेशजाः ॥ १९८ ॥ कामेश्वरस्य मार्कण्डेयोत्पत्तेश्च कथा ततः ॥ उद्दालकेशसिद्धेशगततीर्थकथाः पृथक् ॥ १९९ ॥ श्रीदेवमातोत्पत्तिश्च व्यासगौतमतीर्थयोः ॥ कुलसंतारमाहात्म्यं रामकोट्याह्वतीर्थयोः ॥ २०० ॥ चन्द्रोद्भेदेशानशृंगब्रह्मस्थानोद्भवोद्भुतः ॥ त्रिपुष्कररुद्रह्रदगुहेश्वर कथा शुभा ॥ २०१ ॥ अविमुक्तस्य माहात्म्यमुमामाहेश्वरस्य च ॥ महौजसः प्रभावश्च जंबुतीर्थस्य वर्णनम् ॥ २०२ ॥ गङ्गाधरमिश्रकयोः कथा चाथ फल स्तुतिः ॥ द्वारकायाश्च माहात्म्ये चन्द्रशर्मकथानकम् ॥ २०३ ॥ जागराद्यर्चनाद्याख्या व्रतमेकादशीभवम् ॥ महाद्वादशिकाख्यानं प्रह्लादर्षिसमागमः ॥ २०४ ॥ दुर्वाससः उपाख्यानं यात्रोपक्रमकीर्तनम् ॥ गोमत्युत्पत्तिकथनं तस्यां स्नानादिजं फलम् ॥ २०५ ॥ चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं गोमत्युदधिसंगमः ॥ सनकादिह्रदाख्यानं नृगतीर्थकथा ततः ॥ २०६ ॥ गोप्रचारकथा पुण्या गोपीनां द्वारकागमः ॥ गोपीसरःसमाख्यानं ब्रह्मतीर्थादिकीर्तनम् ॥ २०७ ॥ पञ्चनद्यागमाख्यानं नानाख्यानसमन्वितम् ॥ शिवलिंगगदातीर्थकृष्णपूजादिकीर्तनम् ॥ २०८ ॥ त्रिविक्रमस्य मूर्त्याख्या दुर्वासःकृष्णसंकथा ॥ कुशदैत्यवधोच्चारविशेषार्चनजं फलम् ॥ २०९ ॥ गोमत्यां द्वारकायां च तीर्थागमनकीर्तनम् ॥ कृष्णमन्दिरसंप्रेक्षा द्वारवत्यभिषेचनम् ॥ २१० ॥ तत्र तीर्थावासकथा द्वारकापुण्यकीर्तनम् ॥ इत्येष सप्तमः प्रोक्तः खण्डः प्राभासिको द्विजाः ॥ २११ ॥ स्कान्दे सर्वोत्तरकथे शिवमाहात्म्यवर्णने ॥ लिखित्वैतत्तु यो दद्याद्धेमशूलसमन्वितम् ॥ २१२ ॥ माघ्यां सत्कृत्य विप्राय स शैवे मोदते पदे ॥ २१३ ॥ इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व० बृहदुपाख्याने चतुर्थपादे स्कान्दमहापुराणानुक्रमणीवर्णनंनाम चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥" इति । अथ प्रसंगानुसारेणैतस्य स्कान्दमहापुराणस्य पुराणत्वोपयुक्तपञ्चलक्षणसमन्वितत्वविचारे क्रियमाणे हि वैष्णवपुराणब्रह्माण्डपुराणयोः— "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥ वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ " इति, स्कान्दे महापुराणे सप्तमे प्रभासखण्डे प्रथमे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये द्वितीयेऽध्याये—"ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां माहात्म्यं भुवनस्य च ॥ संहारश्च प्रदृश्येत पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥" इति च यद्द्वैविध्येन सामान्यतः पुराणस्य पञ्चलक्षणत्वमाम्नायते तत्रास्य स्कान्दमहापुराणस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य यथावदनुक्रमासंबन्धादुत्तरलक्षणस्यैव समन्वयौचित्यादनन्तरोक्तमेव पञ्चलक्षणत्वं साधु युज्यत इति विदांकुर्वंतु सुधियः ॥ अस्त्वेतत्तु प्रसंगोपात्तम् ॥ एतावता विवेचनेनैतदेव माहेश्वरादिप्रभासान्तसप्तखण्डात्मकं स्कान्दंनाम महापुराणमिति हि सर्वथा सिद्धम् ॥

अथ च यत्स्कान्दंनामान्यदप्येकं पुराणं षट्संहितात्मकं पञ्चाशत्खण्डमण्डितं लक्षग्रन्थश्लोकसंख्योपनिबद्धम् [विचारदृष्ट्या यतस्ततः पृथक्पृथगुपलभ्यमानानां तत्रत्यावान्तरान्तःपातिखण्डानां विपुलतरश्लोकसंख्यापरिमाणे बुद्ध्याकलिते द्वित्रिलक्षग्रन्थपर्यन्तश्लोकसंख्योपनिबद्धं स्यादेतावदतिविस्तीर्णम्] समुपलभ्यते—तत्तु स्कान्दंनामोपपुराणमिति निश्चयेनावगन्तव्यम् ॥ अथ तस्योपपुराणत्वेन परिगणनं तदन्तःपातिखण्डानुक्रमणिका चेदानीं प्रदर्श्यते । यथा चोक्तमुपपुराणपरिगणना प्रसंगे गारुडे (२२७) अध्याये—"आद्यं सनत्कुमाराख्यं नारसिंहमथापरम् । तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् ॥ चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ॥ दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतः परम् ॥ कापिलं वामनं चैव तथैवोशनसेरितम् ॥ ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च ॥ माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् ॥ पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम् ॥" इति । तथा चात्रैव स्कान्दे महापुराणे प्रभासखण्डे प्रभासक्षेत्रमाहात्म्ये द्वितीयेऽध्याये—"अन्यान्युपपुराणानि मुनिना कथितानि तु ॥ तानि वः कथयिष्यामि संक्षेपादवधार्यताम् ॥ आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् । तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेणाभिभाषितम् ॥ चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदोक्तमतः परम् ॥ कापिलं वामनं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चान्यत्कालिकाह्वयमेव च ॥ माहेश्वरं तथा सांबं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् । पराशरोक्तं परमं मारीचं भार्गवाह्वयम् ॥ एतान्युपपुराणानि कथितानि द्विजोत्तमाः ॥" इति । तत्स्कान्दनामकोपपुराणस्थषट्संहितासमग्रग्रन्थसंख्याविस्तरश्च तत्रत्यशांकरसंहितायां हालास्यमाहात्म्य इत्थं वर्णितः—"स्कान्दमद्यापि वक्ष्यामि पुराणं श्रुतिसारजम् ॥ षड्विधं संहिताभेदैः पञ्चाशत्खण्डमण्डितम् ॥ आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसंहिता ॥ तृतीया शांकरी प्रोक्ता चतुर्थी वैष्णवी तथा ॥ पञ्चमी संहिता ब्राह्मी षष्ठी सा सौरसंहिता ॥" इत्येवं संहिताभेदानुक्त्वाग्रे प्रतिसंहितं श्लोकग्रन्थसंख्याभेद उक्तः । स यथा—"ग्रन्थेन चैव षट्त्रिंशत्सहस्रेणोपलक्षिता । आद्या तु संहिता विप्रा द्वितीया षट्सहस्रिका ॥ तृतीया ग्रन्थतस्त्रिंशत्सहस्रेणोपलक्षिता ॥ चतुर्थी संहिता पञ्चसहस्रेणाभिनिर्मिता ॥ ततोऽन्या त्रिसहस्रेण ग्रन्थेनैव विनिर्मिता ॥ अन्या सहस्रतः सृष्टा ग्रन्थतः पण्डितोत्तमाः ॥" इति । एतेन तत्स्कान्दंनामोपपुराणमेकाशीतिसहस्रश्लोकग्रन्थसंख्यात्मकमित्येकं मतम् । अन्यच्चाग्रे वक्ष्यमाणकालिकाखण्डोक्तानुक्रमणिकानुसारेण—"स्कान्दमेतल्लक्षमानं स्कन्दो यत्कथयत्पुरा ॥" इत्युक्त्या च लक्षश्लोकग्रन्थसंख्यात्मकमिति मतान्तरम् । अत एव तस्मिन्स्कान्दोपपुराणे क्वचित्पुस्तकेष्वध्यायसमाप्तिदण्डके "शतसाहस्र्यां संहितायाम्" इति, क्वचिच्च "एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायाम्" इति च पाठभेदो दरीदृश्यते ॥ किञ्च कानिचिन्मानसखण्डहिंगुलाद्रिखण्डादीनि बहूनि खण्डानि चोपपुराणत्वेन परिगणितस्कान्दोपपुराणखंडानुक्रमण्यां न दृश्यन्तेऽतस्तानि पृथगेव सन्तीति विभाव्यते । तेन ग्रन्थसंख्या त्रिलक्षपर्यन्तापि पर्यवसन्ना स्यादिति तर्क्यते । एतेन तत्स्कान्दंनामोपपुराणमुपपुराणपरिगणनायां तृतीयं विद्यतेऽतस्तत्स्कान्दंनामोपपुराणं महापुराणपरिगणितत्रयोदशस्कान्दमहापुराणादन्यदेवेति

तावत्सिद्धम् ॥ तत्र च षट्संहितात्मके स्कान्दनामकोपपुराणे प्रथमायां सनत्कुमारसंहितायां विंशे कालिकाखण्डे प्रथमेऽध्याये समग्रतत्स्कान्दोपपुराणस्थषट्संहितान्तःपातिपञ्चाशत्खण्डानामनुक्रमणिकोक्ताऽस्ति । सा चेदानीं तत्स्कान्दनामकोपपुराणस्य सर्वसज्जनानां परिचयाय तद्विभागपरिज्ञानाय चेदानीमत्रोच्यते—यथा—"ॐबालसूर्यप्रतीकाशं वंदे देवं गणाधिपम् ॥ करस्थकदलीचूतपनसेक्षुकमोदकम् ॥ १ ॥ पुरा सरस्वतीतीरे मुनयो दीर्घसत्रिणः ॥ तेपुस्तपो महाघोरं मनस्यज्ञानवासिनः ॥ २ ॥ यदृच्छयाऽऽगतं सूतं संपूज्य विनयोत्तरम् ॥ तस्मै ते विष्टरं दत्त्वा पप्रच्छुर्वीतकल्मषाः ॥ ३ ॥ ॥ मुनय ऊचुः ॥ ॥ सूत धन्या वयं सर्वे त्वत्समागमकांक्षिणः ॥ अनष्टाज्ञानतमसः किञ्चित्पृच्छामहे वयम् ॥ ४ ॥ त्वं सर्वमुनिहृत्पद्मविकासनकरो रविः ॥ पाराशर्याद्रहस्यानि श्रुतवानसि विस्तरात् ॥ ५ ॥ पुराणानि सशैवानि स्कान्दादीनि वदाधुना ॥ स्कान्दं कियत्प्रकथितं गुरुणा ते महर्षिणा ॥ ६ ॥ तस्मिन्नरहस्यसारं यत्प्रमाणं वदाधुना ॥ यस्य च श्रवणादेव विमुक्तिर्भवबंधनात् ॥ ७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तपस्विनः पात्रतमा भवन्तः पुण्यवर्धनाः ॥ गोष्ठ्यं भवत्सु विप्रेषु श्रावयामि पुराणके ॥ ८ ॥ पुरा संशयमापन्नः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ प्रणिपत्य स कैलासे कुमारं भववल्लभम् ॥ ९ ॥ स्कान्दं पुराणं संप्राप पञ्चाशत्खण्डमण्डितम् ॥ षड्विधं संहिताभेदैः शिवधर्ममहार्णवम् ॥ १० ॥ सनत्कुमारः श्रुतवान्विस्तरात्तन्मुखोदितम् ॥ सनत्कुमारशिष्येण मम व्यासेन दर्शितम् ॥ ११ ॥ तद्वदाम्यानुपूर्व्येण शृण्वन्तु परमर्षयः ॥ आद्या सनत्कुमारीया संहितास्मिन्पुराणके ॥ १२ ॥ सा पञ्चाशत्सहस्रेण कथिता विस्तराद्द्विजाः ॥ पञ्चविंशतिखण्डैश्च मण्डिता श्रुतिसम्मिता ॥ १३ ॥ क्षेत्रखण्डः प्रथमवो द्वितीयस्तीर्थखण्डकः ॥ वर्षेऽस्मिन्भारते यानि तीर्थक्षेत्राणि सत्तमाः ॥ १४ ॥ शैवानि वैष्णवान्येव कथितानि सुविस्तरात् ॥ काशीखण्डस्तृतीयस्तु खण्डः सह्याद्रिसंज्ञकः ॥ १५ ॥ हिमाचलाख्यखण्डस्तु मलयाचलखण्डकः ॥ विन्ध्याद्रिखण्डो मोक्षाख्यः प्रभासः पुष्करस्तथा ॥ १६ ॥ नागराख्यस्ततः खण्डो नर्मदाखण्ड एव च ॥ श्रीशैलखण्डो विख्यातो ह्यवन्तीखण्ड एव च ॥ १७ ॥ गौरीखण्डस्ततो विप्राः कुरुक्षेत्राख्यखण्डकः ॥ केदारखण्डस्त्वपरो हरिद्वाराख्यखण्डकः ॥ १८ ॥ सेतुमाहात्म्यखण्डाख्यः कालिकाखण्ड एव च ॥ तत्त्वोपाख्यानखण्डश्च नदीखण्डस्तथैव च ॥ ॥ १९ ॥ धर्मखण्डो देशखण्डो वर्षखण्डस्तथैव च ॥ एते सनत्कुमारीयसंहितायां प्रकीर्तिताः ॥ २० ॥ तीर्थखंडे तीर्थकथा तत्र दानतपःक्रियाः ॥ शिवविष्ण्वादिक्षेत्राणां सेतिहासकथादिकम् ॥ २१ ॥ काशीखंडेऽविमुक्तस्य प्रशंसा परिकीर्तिता ॥ सह्याद्रिखंडे सह्याद्रेः प्रभावः कीर्तितो द्विजाः ॥ २२ ॥ सेतुभूपालमाहात्म्यं चन्द्रलापीठवर्णनम् ॥ हिमाचलाख्ये विश्वेशप्रभावो मुनिसत्तमाः ॥ २३ ॥ मलयाचलखंडे तु शिवपूजोपवर्णनम् ॥ विन्ध्याद्रिखंडे विश्वेशमहिमा परिकीर्तितः ॥ २४ ॥ मोक्षाख्ये मोक्षधर्माणां कथनमृषिसत्तमाः ॥ प्रभासे तु प्रभासस्य महिमाकथनं पुनः ॥ २५ ॥ नर्मदाख्यानकथनं नर्मदाखंडके द्विजाः ॥ श्रीशैलखंडे श्रीशैलगुणकीर्तन

वर्णनम् ॥ २६ ॥ अवंतिमहिमा चैव तस्मिन्खंडे प्रकीर्तितः ॥ गौर्यास्तपःफलप्राप्तिर्गौरीव्रतविधिः श्रुतः ॥ २७ ॥ कुरुक्षेत्रप्रभावश्च दानं सूर्यग्रहेण च ॥ केदारखंडे चाख्याता प्रभूतिः शूलिनस्तथा ॥ २८ ॥ हरिद्वारप्रशंसा च तस्मिन्खंडे श्रुता द्विजाः ॥ कालीखंडे प्रशंसा च नानाख्यानशिवस्तुतिः ॥ २९ ॥ व्रतानां विधयस्तत्र सोद्यापनविनिर्णयः ॥ नदीपञ्चशतानां तु समुत्पत्तिः प्रकीर्तिता ॥ ३० ॥ धर्माश्रमविधिर्वर्णनिर्णयस्तत्र कीर्तितः ॥ देशधर्मानुकथनं तथा देशविधिक्रमः ॥ ३१ ॥ वर्षाणां द्वीपभेदानां भुवनस्य विनिर्णयः ॥ तत्र खंडेषु कथिताः संहितायां द्विजातयः ॥ ३२ ॥ पञ्चाशच्चसहस्रेण संहितेयं कुमारिका ॥ सनत्कुमारी प्रथमा पञ्चविंशतिखंडकैः ॥ ३३ ॥ प्रोक्तेयं दशसाहस्रैरध्यायैर्वेदसम्मता ॥ द्वितीया सूतसंज्ञा हि संहिता परिकीर्तिता ॥ ३४ ॥ चतुर्धा खण्डिता सापि पवित्रा वेदसम्मिता ॥ शिवमाहात्म्यखण्डाख्यः प्रथमस्तत्र ईरितः ॥ ३५ ॥ द्वितीयो ज्ञानयोगाख्यस्तृतीयो मुक्तिखण्डकः ॥ चतुर्थस्तत्र विख्यातो यंत्रवैभवखण्डकः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मगीतासूतगीताद्वितयं तत्र कीर्तितम् ॥ सप्तषष्टिभिरध्यायैः कीर्तिताः खण्डकाः पुनः ॥ ३७ ॥ शांकरी संहिता प्रोक्ता त्रिंशत्साहस्रतः स्मृता ॥ प्रथमः संभवः काण्डः स्कन्दोत्पत्त्युपवर्णनम् ॥ ३८ ॥ आसुराख्यस्ततः प्रोक्तो वीरभद्रेन्द्रसंज्ञकः ॥ देवकाण्डस्ततो विप्रा युद्धकाण्डस्ततो द्विजाः ॥ ३९ ॥ दक्षकाण्डस्ततः प्रोक्त उपदेशस्ततः परः ॥ पूर्वार्धे संहितायास्तु प्रोक्तमेतन्मुनीश्वराः ॥ ४० ॥ काण्डाख्ययाऽत्र खण्डो हि कीर्तितश्च मुनीश्वराः ॥ उपवीताख्यखण्डस्तु स्वरखण्डस्तथैवच ॥ ४१ ॥ गङ्गासागरखण्डश्च खण्डः सागरसंज्ञकः ॥ वेदसाराख्यखण्डस्तु सिद्धखंडस्तथैव च ॥ ४२ ॥ प्रमेयखंडस्त्वपर उमाखंडस्तथैव च ॥ नागराख्यो हि खंडस्तु प्रायश्चित्ताख्यखंडकः ॥ ४३ ॥ विपाकखण्डो विख्यातः कर्मणां द्विजसत्तमाः ॥ दानप्रशंसाखण्डाख्यः खण्डः कल्याणसंज्ञकः ॥ ४४ ॥ अगस्त्यखंडो विप्रेन्द्राः शांकर्यां तु प्रकीर्तिताः ॥ तंत्रप्रशंसा कथिता खंडेष्वेतेषु तत्र हि ॥ ४५ ॥ सूताख्यायां तु शांकर्यां खण्डास्ते पञ्चविंशकाः ॥ प्रोक्ताः षट्त्रिंशसाहस्रैः संख्यया मुनिसत्तमाः ॥ ४६ ॥ द्विसहस्रवराध्यायैः स्कान्दे वै संहिताद्वयम् ॥ वैष्णवी दशसाहस्रा संहितेयं प्रकीर्तिता ॥ ४७ ॥ विष्णुधर्मप्रशंसा च कीर्तिता सा शतत्रयैः ॥ अध्यायैर्मुनयस्तत्र ब्राह्मी तु त्रिसहस्रिका ॥ ४८ ॥ तत्रोत्तरो महान्खण्डः स ब्रह्मोत्तरसंज्ञकः ॥ सौरी तु संहिता षष्ठी सहस्रश्लोककैर्युता ॥ ४९ ॥ स्कान्दमेतल्लक्षमानं स्कन्दो यत्कथयत्पुरा ॥ सनत्कुमारमुनये तस्माच्छुश्राव मे गुरुः ॥ ५० ॥ तेन संश्रुतमेतद्धि तद्वक्ष्ये मुनिसत्तमाः ॥ खण्डस्तु कालिकाख्योऽयं धर्मसारमहोदयः ॥ ५१ ॥ नाभक्तायाविनीताय प्रदेयोऽयं विशेषतः ॥ शृणुध्वं मुनयः सर्वे यथा मय्याह मे गुरुः ॥ ५२ ॥ ॐ तत्सदिति श्रीमत्स्कान्द उपपुराणे सनत्कुमारसंहितायां कालिकाखण्डे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ '' इति । एतेन सनत्कुमारसंहितादिसौरसंहितान्तषट्संहितात्मकं स्कान्दंनाम उपपुराणमन्यत्, माहेश्वरादिप्रभासान्तसप्तखण्डात्मकं स्कान्दंनाम महापुराणं चान्यदिति सुधियो निःसन्देहं विभावयन्तु ॥ इत्थं हि स्कान्दपुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्वविषये निरस्तः सन्देहः ॥

इति स्कान्दमहापुराणविषयकसन्देहनिरासः ।

अथ प्रकृतमनुसरामः ॥ अयि सज्जनमहाभ्युदयाः समस्तविद्वज्जनाः ! तदेतन्माहेश्वरादिप्रभासान्तसप्तखण्डात्मकं श्रीस्कान्दंनाम महापुराणं सर्वेषामष्टादशमहापुराणानां मध्ये ग्रन्थसंख्यया गरीयः, प्रायः सर्वतः समग्रतया दुर्लभं च कथमेकत्र संगृहीतं स्यादिति भृशं चिन्तया व्याकुलचित्तैरस्माभिर्महान्तं प्रयत्नमारभ्य यतस्ततः प्राचीनसरस्वतीभाण्डागारेभ्यः संपादितम् । एतस्य संपादितानि पुस्तकानि चाष्टावष्टसरस्वतीभाण्डागारेभ्यः समागतानि । तन्मध्ये कानिचित्पूर्णानि कानिचिदपूर्णानि च पुस्तकान्यासन् । ततश्च तानि विविधदेशदेशान्तरेभ्यः समुपलब्धानि सर्वाणि श्रीस्कान्दपुराणपुस्तकानि परिशोधयितुं खानदेशीयरावेरग्रामनिवासिश्रीपरशुरामभट्टतनयगोविन्दशास्त्रिणां समीपेऽस्माभिर्दत्तानि । ततस्तैर्गोविन्दशास्त्रिभिस्तेषांतेषां सर्वेषां पुस्तकानां सम्यगवगाहनपूर्वकं यथाक्रमं बृहन्नारदीयमहापुराणोक्तानुक्रमणिकानुसारेण विवेचनं, तन्मध्यमिश्रितानां स्कान्दनामकोपपुराणस्थानां केषांचित्खण्डानां पृथक्करणं च कृत्वा समग्रं चैतत्स्कान्दमहापुराणपुस्तकं यथानुक्रमोक्तानुक्रमसंबद्धं विहितम् । ततश्च प्रत्येकप्रत्यादर्शपुस्तकस्थपाठभेदनिदर्शनार्थं सकलविद्याकलाकलापकुशलानां पण्डितवर्यश्रीनिवासनरसिंहाचार्य(श्रीबालाजीस्वामि)श्रीमहावीरदत्तपण्डितश्रीमातादीनपण्डितश्रीनरहरिशास्त्रिश्रीनन्दरामशास्त्रिणां साहाय्यं गृहीत्वा तैर्गोविन्दशास्त्रिभिः स्वयं समग्रस्यास्य श्रीस्कान्दमहापुराणपुस्तकस्याऽऽदित आरभ्य संशोधनं समारभ्य सावन्तं प्रत्यादर्शपुस्तकस्थितानां त्रुटितानां पाठक्रमाणां समुपलब्धप्रत्यादर्शपुस्तकानां साहाय्येन संमेलनं कृतम् । क्वचिदन्यार्थकपाठान्तराणां नीचैष्टिपण्यां निवेशनं, क्वचिदस्फुटार्थमूलस्थशब्दानां वाक्यानां पद्यानां च स्फुटबोधार्थं शब्दार्थवाक्यार्थश्लोकार्थसुस्पष्टबोधकटिप्पणीनिवेशनं च कृत्वा सरलार्थबोधोपयुक्तार्थैः समलंकरणं, क्वचिच्च सुसूक्ष्मार्थविषयस्य सुस्पष्टप्रतिपत्तयेऽन्यप्रमाणैस्तस्यतस्य सुसूक्ष्मस्याप्यर्थस्य सविस्तरटिप्पणीभिर्विशदीकरणं च सुव्यवस्थयाऽकारि । एवमध्यायसमाप्तिदण्डकस्थविषयोद्घाटनादिव्यवस्था च व्यधायि । तत्तत्खण्डान्तःपातिविविधखण्डमाहात्म्यादिपृथक्पृथग्व्यवस्थितिश्च कृता । अथ चैवं सम्यक्परिशोधनोपयुक्तां सुव्यवस्थां विधाय समस्तसप्तखण्डान्तःपातिप्रतिखण्डस्थप्रत्यध्यायस्थसविस्तरविषयानुक्रमणिका च निरमायि ॥ अथ चान्त इमां प्रस्तावनां विधायास्यां स्वयं समस्तद्विविधस्कान्दपुराणपुस्तकसमवगाहनसमुद्भूतमहापुराणत्वोपपुराणत्वविवेचनपुरःसरं सोपपत्तिप्रमाणकं महापुराणोपपुराणसन्देहनिरसनं च सम्यग्व्यधायि । तदेतत्तैर्गोविन्दशास्त्रिभिः सम्य

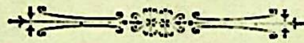
क्या सुव्यवस्थापूर्वकं परिशोधनेन परिष्कृतम् ॥ अत्र च स्कान्दमहापुराणे द्वितीयखण्डान्तर्गते कार्तिकमाहात्म्यवैशाखमाहात्म्ये, चतुर्थे काशीखण्डं च समग्रमित्येते भागाः सटीकाः सन्ति । अपरं च सर्वं मूलमात्रं विद्यते । तदेतत्समग्रं "श्रीस्कान्दमहापुराण" पुस्तकं चास्माभिः स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-मुद्रणालये सुपुष्टचिक्कणपत्रेषु सुन्दरमनोहराक्षरैर्मुद्रयित्वा सर्वेषां विद्वज्जनानां पुरतः प्रकाश्य समुपस्थापितमस्ति ॥

तदेतत्समग्रं सर्वतोऽपि समग्रतया सत्यं दुर्लभं श्रीस्कान्दमहापुराणं सर्वे सन्वो महान्वो विद्वांसो भाविकसद्गृहस्थाः सदाचारसंपन्नाः सज्जनाश्च संगृह्य पठनश्रवणपूर्वकमेतदुक्तदेवतासमुपासनायात्राव्रतदानधर्मसदाचारप्रतिपालनपूर्वकैहिकामुष्मिकधर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थं संसाध्यात्मनः पुरुषावतारस्य कृतार्थतां संपादयन्त्विति सप्रश्रयं साञ्जलिबन्धं सम्प्रार्थ्यते । अपि चैतत्प्रसंगेनैव समस्तविद्वज्जनाः सम्प्रार्थ्यन्ते-यदत्र महति ग्रन्थे मनुष्यनिष्ठनैसर्गिकभ्रमप्रमादवशेन कचिच्छब्दार्थपदानामशुद्धता स्यात्तदागः क्षन्तव्यमिति । अथान्ततः सर्वसज्जनान्प्रति-सर्वतो दुर्लभस्यैतस्य स्कान्दमहापुराणपुस्तकस्य संग्रहेण, तथा चानेन सहैवास्मदीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-मुद्रणालये संमुद्र्य प्रकाशितानां समग्राणां ब्राह्माद्यष्टादशमहापुराणपुस्तकानां संग्रहेण च स्वकीयमुदारमाश्रयं प्रदाय मदीयमद्ययावदाचरितं श्रीपरमेश्वरस्य कृपया परिपूर्णं समग्राष्टादशमहापुराणग्रन्थमुद्रणविषयकं संकल्पं सनाथीकुर्वन्त्विति च सविनयमभ्यर्थ्यते-

संवत् १९६६ शके १८३१
इ० स० १९१०
फाल्गुन शुक्ल ६
सौम्यवासरे.

समस्तविद्वज्जनसज्जनानां निरन्तरनिर्मलकृपाभिलाषी-
खेमराज श्रीकृष्णदासः-
"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-मुद्रणालयाध्यक्षः-मुंबई.

अथ श्रीस्कान्दमहापुराणस्थविषयानुक्रमणिका प्रारभ्यते ।

अध्यायाः विषयाः प० पृ०

अथ श्रीस्कान्दे महापुराणे प्रथममाहेश्वरखण्डस्थविषयानुक्रमणिका. १

अथ माहेश्वरखण्डे प्रथमं केदारखण्डम् ॥ (१-१) ॥

अध्यायाः | विषयाः | प० | पृ०

२

अध्यायाः	विषयाः	प०	पृ०
	पुरःस्थले विजयाख्यब्राह्मणसमीपं प्रत्यागमनम्, ततः सर्वमहाविद्यासिद्धिसंपन्नतया सुप्रसन्नेन विजयब्राह्मणेन सुहृदयायाशीःप्रदानम्, ततो भविष्यत्संग्रामे पाण्डवसंरक्षणहेतुना देवानां देवीनां चानुज्ञया विजयब्राह्मणदत्तसिन्दूररुद्रहोमभस्मग्रहणपूर्वकं सर्वदेवीदेवैः सुहृदयस्य सिद्धसेनेतिनामकरणवर्णनम्.	२०३	२
६४	अथ देव्याराधनतत्परतया सिद्धाम्बिकासंनिधौ सिद्धसेने स्थिते वनवासप्रसंगेनागतानां पाण्डवानां मध्येऽतितृषार्तेन भीमेन देवीपुरतः स्थिते कुण्डे प्रवेशे कृते सत्यतिक्रुद्धेन सिद्धसेनेन भीमेन सह युद्धं कृत्वा भीमसेनस्य जर्जरीकरणम्, ततो भीमसेनं गृहीत्वा सागरे प्रक्षेप्तुं प्रचलितस्य सिद्धसेनस्य समीपे वियति भगवता रुद्रदेवेन समभ्येत्य सिद्धसेनाय भीमसेनस्य पितामहत्ववर्णनम्, तद्रुद्रवचः श्रुत्वा सिद्धसेनस्य शोककरणपूर्वकं भीमसेनाग्रेऽपराधक्षमापणम्, भीमसेनेन स्वपौत्रस्यालिंगनम्, अथ पितामहापराधदोषविषण्णस्य सिद्धसेनस्य समुद्रं प्रति निजप्राणत्यागार्थं गमनम्. तन्निवारणार्थं भीमसेनस्यापि तत्पश्चाद्गमनम्, ततो रुद्रसहिताभिः सिद्धाम्बिकादिदेवीभिः सिद्धसेनस्य सांत्वनपूर्वकं चण्डिलेतिनामकरणम्, भीमेन चण्डिलेन सह युधिष्ठिरादिपाण्डवसमीपं गत्वा सर्ववृत्तनिवेदनम्, भीमस्थापितभीमेश्वररुद्रलिङ्गमाहात्म्यवर्णनम्.	२०५	२
६५	अथ युधिष्ठिरकृतां सिद्धाम्बिकास्तुतिं निशम्य भीमसेनेन युधिष्ठिरस्य स्त्रीस्तुतिकरत्वं मत्वा निर्भर्त्सनम्, ततो देव्यवज्ञानाद्भीमसेनस्याङ्गवैकल्यप्राप्तौ भीमेन स्वापराधक्षमापणाय सिद्धाम्बिकाजगदम्बिकास्तुतिकरणम्, ततो जगदम्बिकया तस्मै वरप्रदानम्, अथ देव्या स्वस्या निमित्तान्तरेण लोहाणास्थकेलेश्वरीदुर्गावत्सेश्वरीगयत्राडेत्यादिनामभेदस्थानभेदेन तत्र क्षेत्रेऽवस्थितिवर्णनपूर्वकं सर्वपाण्डवानामभयप्रदानम्, पाण्डवैर्बर्बरीकस्य तत्रैव स्थाने संस्थापनपूर्वकं तीर्थयात्राकरणम्... ...	२०७	२

अध्यायाः	विषयाः	प०	पृ०
६६	अथ त्रयोदशवर्षानन्तरं वनवासान्निवृत्त्य स्वकीयराज्यप्राप्तये संग्रामांगणं समुपस्थितेषु ससैन्येषु पाण्डवकौरवेषु मध्ये सर्वशत्रुसैन्यवधसमर्थवीरपरिगणनायां प्रक्रान्तायां घटोत्कचपुत्रेण चण्डिलेन सर्वातिशायिस्वसामर्थ्यप्रकटनप्रौढ्या परीक्षाप्रदानार्थं पुरा देव्यग्रतः कृतहोमेन विजयनामकसिद्धब्राह्मणेन प्रदत्तस्य सिन्दूराभभस्मनः स्वशराग्रे संयोजनपूर्वकं बाणप्रक्षेपेण सर्वशत्रुसैन्यस्य मृत्युमर्मनिदर्शनकरणम्, अथ तद्दृष्ट्वा सर्वेषां युधिष्ठिरादीनां तत्प्रशंसापूर्वकं सुमहति साधुवादे संप्रवृत्ते सत्यकस्मादेव कृष्णेन तस्य घटोत्कचपुत्रस्य स्वचक्रेण शिरश्छेदकरणम्, अथ कृष्णेन तच्छिरश्छेदं कृतं दृष्ट्वा शोकाकुलान्पांडवादीन्घटोत्कचं च प्रति तस्मिन्संग्रामांगणे सिद्धाम्बिकादिचतुर्दशदेवीनामागमनम्, ताभिश्च चण्डिलस्य प्राग्जन्मजातसुवर्चोनामकयक्षस्य वृत्तान्तकथनपूर्वकं सर्वेषां सान्त्वनम्, अथ श्रीकृष्णेन तच्छिरश्छेदकारणकथनम्, ततो देव्याऽमृतसिञ्चनेन तच्छिरसोऽमृतीकरणम्. अथ श्रीकृष्णेन शिरोरूपस्य चण्डिलस्य वरप्रदानम्, अथ श्रीकृष्णाज्ञया युद्धभूमिसमीपवर्तिगिरिशृंगमधिरुह्य तेन बर्बरीकेण पाण्डवकौरवाणां युद्धनिरीक्षणम्, अथ भारतमहायुद्धनिवृत्त्यनन्तरं गर्वान्वितस्य भीमस्य श्रीकृष्णेन बर्बरीकमुखतः परमपुरुषेण हरिहराभिन्नरूपेण केनचित्परमपुरुषेण सर्वं सैन्यं निर्दलितमिति सत्यापयित्वापि लंकाद्वाःस्थितकुम्भकर्णशिरःकरोटिकादर्शनेन गर्वपरिहरणवृत्तान्तवर्णनम्, अथ रणाजिरं प्रत्येत्य घटोत्कचपुत्राय बर्बरीकाय श्रीकृष्णेन वरप्रदानम्, अथ बर्बरीकस्तवः, बर्बरीकपूजनमाहात्म्यम्, अथ महीनगरस्थकेदारेश्वरात्रीश्वरनीलकण्ठेश्वरजयादित्यमाहात्म्यम्, एवं सप्तक्रोशात्मकगुप्तक्षेत्रापरपर्यायमहीसागरसंगमक्षेत्रमाहात्म्यश्रवणपठनादिफलश्रुतिः	२०९	२

इति माहेश्वरखण्डे द्वितीयं कौमारिकाखण्डं संपूर्णम् ॥ (१–२) ॥

इति माहेश्वरखण्डे तृतीयेऽरुणाचलमाहात्म्ये पूर्वार्धम् ॥ (१–३–१) ॥

अथ माहेश्वरखण्डे तृतीयेऽरुणाचलमाहात्म्य उत्तरार्धम् ॥ (१–३–२)

इति माहेश्वरखण्डे तृतीयेऽरुणाचलमाहात्म्य उत्तरार्धम् ॥ (१-३-२) ॥

इति स्कान्दे महापुराणे प्रथमं माहेश्वरखण्डम् ॥ १ ॥

अथ स्कान्दे महापुराणे द्वितीयं वैष्णवखण्डम् ॥ २ ॥

अथ वैष्णवखण्डे प्रथमं वेङ्कटाचलमाहात्म्यम् ॥ (२-१) ॥

इति वैष्णवखण्डे प्रथमं वेंकटाचलमाहात्म्यम् ॥ (२–१) ॥

॥ अथ वैष्णवखण्डे द्वितीयं पुरुषोत्तम (जगन्नाथ) क्षेत्रमाहात्म्यम् ॥ (२–२) ॥

इति वैष्णवखण्डे द्वितीयं पुरुषोत्तम (जगन्नाथ) क्षेत्रमाहात्म्यम् ॥ (२-२) ॥

अथ वैष्णवखण्डे तृतीयं बदरिकाश्रममाहात्म्यम् ॥ (२-३) ॥

अथ कार्तिकमासमाहात्म्यप्रसंगेन कार्तिकमासव्रातिभिः कर्तव्याकर्तव्यनियमास्तावदुच्यन्ते ॥ १ ॥

तत्र कर्तव्यनियमाः ।

१ नित्यसतारकस्नानम. २ राधादामोदरपूजनम्. ३ विष्णुहरिशिवनामस्मरणम. ४ इन्द्रियजयः. ५ मनोनिग्रहः. ६ सर्वभूतेषु दया. ७ ईश्वरध्यानम. ८ ईश्वरपूजनम्. ९ सत्यभाषणम्. १० हविष्यान्नभोजनम्. ११ नक्तव्रतम्. १२ धारणापारणाव्रतम्. १३ मौनव्रतम. १४ ब्रह्मचर्यव्रतम्. १५ सत्समागमः. १६ धात्रीपूजनम्. १७ धात्रीच्छायायां विष्णुपूजनम्. १८ नित्यकथाश्रवणम्. १९ भूमिदानम्. २० मातापितृसेवनम्. २१ गुरुसेवनम्. २२ नित्यं देवदर्शनम्. २३ देवमन्दिरे गानम्. २४ देवालये नित्यदीपदानम्. २५ चतुष्पथे दीपदानम्. २६ ब्राह्मणाय दीपदानम. २७ गोशालायां दीपदानम्. २८ तुलसीपूजनम्. २९ अश्वत्थपूजनम. ३० देवब्राह्मणगोपूजनम्. ३१ देवप्रदक्षिणाकरणम्. ३२ तुलसीलक्षप्रदक्षिणाकरणम्. ३३ अश्वत्थप्रदक्षिणा. ३४ ब्राह्मणभोजनम. ३५ अन्नदानम्. ३६ गोवृषमहिषीगजदानम्. ३७ स्वर्णधातुरत्नदानम्. ३८ अनाथरक्षणम्. एतान्नियमान्कार्तिके मास्यवश्यं सेवेत ।

अथ वर्ज्यनियमाः–

१ परद्रव्येच्छा. २ पराक्रिया. ३ परापवादाः. ४ परशय्या. ५ परान्नम्. ६ पर्युषितान्नम्. ७ पलाण्डुः. ८ पापिसंसर्गः ९ परपुरुषसङ्गः १० परस्त्रीगमनम्. ११ परपैशुन्यम. १२ परोत्कर्षासहनम्. १३ परदोषानुकीर्तनम्. १४ परानिष्टविचिन्तनम्. १५ असत्प्रलापः. १६ अगम्यागमनम्. १७ अभोज्यान्नम. १८ शास्त्रेणानुक्तम्. १९ आमिषपदार्थाः. २० असच्छास्त्रम्. २१ शास्त्रेऽविश्वासः. २२ चौर्यम्. २३ मिथ्यावादः. २४ दुष्टसंसर्गः. २५ दुष्टभाषणम्. २६ मांसम्. २७ मृतवत्सादुग्धम्. २८ रजस्वलादृष्टान्नम्. २९ नीचाहृतजलम्. ३० गुडमिश्रं गव्यम्. ३१ राजमाषाः. ३२ कांस्यपात्रे पानं भोजनं च. ३३ द्विदलान्नम्. ३४ वृन्ताकम्. ३५ मूलकम्. ३६ तैलम. ३७ दूषितान्नम्. ३८ जम्बीरम्. ३९ दिवा मदनसेवनम. ४० नित्यमदनसेवनम्. ४१ रसविक्रयः. एतांन्कार्तिके मास्यवश्यं वर्जयेत् ।

इति कार्तिकमासे कर्तव्याकर्तव्यनिर्णयः ॥

इति वैष्णवखण्डे चतुर्थं कार्तिकमासमाहात्म्यम् ॥ (२–४) ॥

अथ वैष्णवखण्डे पञ्चमं मार्गशीर्षमाहात्म्यम् ॥ (२–५) ॥

इति वैष्णवखण्डे पञ्चमं मार्गशीर्षमासमाहात्म्यम् ॥ (२–५) ॥

अथ वैष्णवखण्डे षष्ठं भागवतमाहात्म्यम् ॥ (२–६) ॥

इति वैष्णवखण्डे षष्ठं भागवतमाहात्म्यम् ॥ (२—६) ॥

अथ वैष्णवखण्डे सप्तमं वैशाखमासमाहात्म्यम् ॥ (२–७) ॥

इति वैष्णवखण्डे सप्तमं वैशाखमासमाहात्म्यम् ॥ (२–७) ॥

अथ वैष्णवखण्डेऽष्टममयोध्यामाहात्म्यम् ॥ (२–८) ॥

इति वैष्णवखण्डेऽष्टममयोध्यामाहात्म्यम् ॥ (२--८) ॥

॥ इति स्कान्दे महापुराणे द्वितीयं वैष्णवखण्डम् ॥ २ ॥

अध्यायाः विषयाः प० पृ०

अथ स्कान्दे महापुराणे तृतीयं ब्राह्मखण्डम् ॥ ३ ॥

अथ ब्राह्मखण्डे प्रथमं सेतुमाहात्म्यम् ॥ (३-१) ॥

४

॥ २५ ॥

इति ब्राह्मखण्डे द्वितीयं धर्मारण्यमाहात्म्यम् ॥ (३–२) ॥

अथ ब्राह्मखण्डे तृतीयं ब्राह्मोत्तरखण्डम् ॥ (३–३) ॥

अध्यायाः	विषयाः	प०	पृ०

इति ब्राह्मखण्डे तृतीयं ब्राह्मोत्तरखण्डं समाप्तम् ॥ (३-३) ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे तृतीयं ब्राह्मखण्डम् ॥ ३ ॥

अथ श्रीस्कान्दे महापुराणे चतुर्थं काशीखण्डम् ॥ ४ ॥

अथ काशीखण्डे पूर्वार्धम् ॥ (४-१) ॥

॥ ३६ ॥

इति काशीखण्डोत्तरार्धम् ॥ (४–२) ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे चतुर्थं काशीखण्डम् ॥ ४ ॥

॥ अथश्रीस्कान्दे महापुराणे पञ्चममावन्त्यखण्डम् ॥ ५ ॥

॥ अथावन्त्यखण्डे प्रथममावन्त्यक्षेत्रमाहात्म्यम् ॥ (५–१) ॥

॥ ३८ ॥

इत्यावन्त्यखण्डे प्रथममवन्तीक्षेत्रमाहात्म्यम् ॥ (५-१) ॥

अथावन्त्यखण्डे द्वितीयमवन्तीस्थचतुरशीतिलिंगमाहात्म्यम् ॥ (५-२) ॥

॥ ४० ॥

इत्यावन्त्यखण्डे द्वितीयं चतुरशीतिलिङ्गमाहात्म्यम् ॥ (५–२) ॥

अथावन्त्यखण्डे तृतीयं रेवाखण्डम् ॥ (५–३) ॥

इत्यावन्त्यखण्डे तृतीयं रेवाखण्डम् ॥ (५–३)

इति स्कान्दे महापुरणे पंचममावन्त्यखण्डम् ॥ ५ ॥

॥ अथ स्कान्दे महापुराणे षष्ठं नागरखण्डम् ॥ ६ ॥

॥ ४८ ॥

अध्यायाः	विषयाः	प०	पृ०

॥ ५२ ॥

॥ ५५ ॥

॥ इति श्रीस्कान्दे महापुराणे षष्ठं नागरखण्डम् ॥ ६ ॥

॥ अथश्रीस्कान्दे महापुराणे सप्तमं प्रभासखण्डम् ॥ ७ ॥

॥ अथ प्रभासखण्डे प्रथमं प्रभासक्षेत्रमाहात्म्यम् ॥ (७–१) ॥

॥ ५९ ॥

अध्यायाः	विषयाः	पं०	पृ०
३२	देवैः स्थापितानामस्त्राणां सारं जलेन सह पीत्वा दधीचेरुत्तरां दिशं सुभद्राख्यया निजपत्न्या सह गमनम्, ततस्तत्राश्रमे स्थितस्य दधीचे रेतसा व्याप्तं वस्त्रं परिधाय ऋतुस्नातायाः सुभद्राया नद्यां गमनम्, तत्र नद्यां स्नानं कुर्वत्याः सुभद्राया उदरे रेतःप्रवेशेन गर्भधारणम्, ततो लज्जयाऽश्वत्थवृक्षमूले स्थित्वा गर्भं त्यक्त्वा "येन दुष्टेन पतिव्रताया ममोदरे ज्ञानेनाज्ञानेन वा गर्भाधानं कृतं स मरिष्यति" इति शापदानम्, ततस्तत्रास्त्रग्रहणं चिकीर्षूणां देवानामागमनम्, दधीचिनाऽस्त्रप्राशनं कृतमिति ज्ञात्वाऽस्थिग्रहणाय देवैः समुद्योगकरणम्, वज्रादिशस्त्रनिर्माणार्थं दधीचिना देहत्यागकरणम्, ततो दधीच्यस्थीनि गृहीत्वेन्द्रादिभिर्देवैः स्वस्ववज्रदण्डपाशादिनिर्माणकरणम्, ततो दधीचिमरणाच्छोकाकुलायाः सुभद्राया देवैः समाधानकरणम्, सुभद्रया 'दधीचेर्वीर्यादयं पुत्र उत्पन्नः' इति श्रुत्वाऽऽह्लादकरणम्, सुभद्रया दधीचेरौर्ध्वदेहिकादिकरणम्, जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जानामुत्पत्तिवर्णनम्, सुभद्रया स्वपुत्रस्य पिप्पलादेति नाम कृत्वा वेदोक्तसंस्कारकरणम्, ततः पिप्पलादेन पितृहन्तॄन्देवान्हन्तुं प्रतिज्ञां कृत्वा हिमालये शिवाराधनां कर्तुं गमनम्, कृत्याया निर्माणार्थं पिप्पलादेनोरुं निर्मथ्य वाडवयुक्तवडवोत्पादनम्, ततो वाडववडवाभ्यां वडवानलनरस्योत्पत्तिवर्णनम्, देवान्भक्षितुं पिप्पलादवचनाद्वडवानलस्य स्वर्गे गमनम्, ततो देवरतुतमहाविष्णुकृतवडवानलवञ्चनवृत्तान्तवर्णनम्.	५२	१
३३	समुद्रं प्रति वडवानलस्य यापनार्थं कुमार्याः सरस्वत्या विष्णुनाऽऽज्ञाकरणम्, ततो ब्रह्मणा सान्त्वितया सरस्वत्या वडवानलमादाय समुद्रं गमनम्.	५४	२
३४	वडवानलात्सरस्वत्या वरग्रहणम्, सरस्वत्या वडवानलसमुद्रयोः स्तुतिकरणम्, वडवानलेन समुद्रोदकस्य भक्षणे क्रियमाणे जलचरैः कृष्णं प्रति शरणगमनम्, कृष्णेन तेभ्योऽभयवचनदानम्, ततोऽक्षयतोययुक्तं समुद्रं दृष्ट्वा देवैर्विष्णुपूजाकरणम्, प्रभासक्षेत्रे सरस्वत्यवतारमाहात्म्यवर्णनम्.	५७	१
३५	सरस्वत्याः पिप्पलमूलतो निर्गत्य प्राचीं दिशं प्रति गमनम्, ततस्तस्याः सिद्धेश्वरपर्यंतं पूर्वाभिमुखीभूत्वा तत ऊर्ध्वं पश्चिमाभिमुखीभवनम्, ततः सरस्वतीतीरस्थानेकतीर्थवर्णनम, हरिण्यादिपञ्चस्रोतसां वर्णनम्, सरस्वत्यब्धिसमागमाग्नितीर्थमाहात्म्यवर्णनम्.	५७	२
३६	प्राचीसरस्वतीमाहात्म्यवर्णने पांडवानां कौरवविनाशोत्तरं हस्तिनापुरे कृष्णेन सह गमनम्, ततो युधिष्ठिरभीमनकुलसहदेवानां गजपुरे गमनसमये "नरनारायणौ निषेध्यौ" इति द्वारपालान्प्रति युधिष्ठिरेण कथनम्, अर्जुनेन द्वारपालान्प्रति निषेधकारणजिज्ञासया प्रश्ने कृते सति तैस्तयोः 'भीष्मादिपूज्यजनदुर्योधनादिबांधवहननेन दोषभाजनान्निषेधः' इति कथितेऽर्जुनेन पापक्षालनार्थोपायादिप्रायश्चित्तार्थं श्रीकृष्णं प्रति प्रश्नकरणम्, ततः श्रीकृष्णेन प्राचीसरस्वतीतीर्थस्नानेन पापनिवृत्तिकथनम्, तदनन्तरं सकृष्णेनार्जुनेन प्राचीसरस्वतीं प्रति गमनम्, तत्रार्जुनेन त्रिरात्रोपोषणत्रिरात्रस्नानादिनियमेन स्वपापनिवृत्तिकरणम्, प्राचीसरस्वतीप्रभावं ज्ञात्वा धर्मभीमनकुलसहदेवादिकानामपि तत्रागमनम्, अर्जुनवत्तेषां स्नानादिना पापनिवृत्तिः, प्राचीसरस्वतीमाहात्म्यवर्णनम्.	६०	२
३७	पार्वत्या स्नानकाले किमर्थं जले कंकणप्रक्षेपणं कार्यमिति पृष्टेन शिवेनेन्दुमतीवृत्तान्तकथनम्, तत्र बृहद्रथभूपं प्रति कण्वमहर्षेरागमनम्, बृहद्रथेन कण्वस्यातिथ्यादिकं विधाय मिथो धर्मविषयककथाकरणम्, तत इन्दुमत्या निजैश्वर्यप्राप्तिकारणजिज्ञासया कण्वाय प्रश्नकरणम्, कण्वेन तस्या इन्दुमत्याः पूर्वजन्मवृत्तान्तकथनम्, तत्र पूर्वजन्मनि महाशूद्र्यास्तस्याश्चारित्रकथनम्, सोमेश्वरतीर्थे स्नानकरणसमये तस्या महाशूद्र्या हस्ततो जले कङ्कणपतनम्, तीर्थे तस्य कङ्कणस्य पतनस्य प्रभावेण जन्मान्तरे राजकुले जननकथनम्, तत्कण्ववाक्यं श्रुत्वेन्दुमत्याऽस्त्रपयाऽधोमुखीभूत्वा तूष्णींभवनम्, ततः कण्वस्य स्वस्थाने गमनम्, ततो बृहद्रथे-		

॥ ६१ ॥

॥ ६६ ॥

॥ इति प्रभासखण्डे प्रथमं प्रभासक्षेत्रमाहात्म्यम् ॥ (७-१) ॥

अथ प्रभासखण्डे द्वितीयं वस्त्रापथ (गिरनार) क्षेत्रमाहात्म्यम् ॥ (७-२) ॥

अध्यायाः	विषयाः	प०	पृ०
	द्रष्टुं विष्णोरहरहरागमनम्, कुमुदेन तत्रैव कुमुदपर्वते हरिहरयोः स्थापनम्, कुमुदपर्वताय हरिहराभ्यां वरप्रदानम्, ततो रैवतनामकपञ्चममन्वन्तर ऋतवागृषितो मूढपुत्रोत्पत्तावृतवाग्गर्गयोः संवादे रेवत्यृक्षजनितस्वपुत्रस्य मौढ्यदोषं श्रुत्वा क्रुद्धेनर्तवाचार्षिणा स्वदृष्टिनिक्षेपेण रेवत्यृक्षस्याधः पातनम्, ततः कुमुदपर्वते रेवत्यृक्षस्य पतनम्, तेन कुमुदाद्रे रैवतकेतिनाम्ना प्रसिद्धिवर्णनम्, ततो रैवतकगिरे रेवतीनामककन्योत्पत्तिवर्णनम्, रेवत्याः प्रमुञ्चराजर्षिणा पालनकरणम्, अग्निवचनात्प्रमुञ्चेन दुर्दमराजाय रेवतीप्रदानकरणम्, रेवतीकुण्डे स्नानेन रेवतेति ख्यातपुत्रस्य जन्म, वैष्णवपूज्यशिवालक्ष्मीवृक्षमाहात्म्यवर्णनम्, नारदेन बलये वैष्णवव्रतजागरादिविधिकथनम्, तथैव बलिना वैष्णवव्रतजागरादिकं कृत्वा सञ्चलितोत्पातनाशनाय शुक्रानुज्ञया ब्राह्मणानाहूय यज्ञसमारंभकरणम्, बलियज्ञप्रभाववर्णनम्.	२२२	२
१८	प्राणायामादिप्रकारकथनम्, अष्टधा प्रकृत्युत्पत्तिवर्णनम्, सांख्यमतेन पञ्चविंशतितत्त्वाख्यानम्, भवध्यानप्रकारकथनम्, भवसंनिधौ स्थितस्य वामनस्याग्रे नारदागमनम्, नारदेन वामनाय बलियज्ञादिसर्ववृत्तान्तकथनम्, वामनेन नारदस्य वृथाकलहकारित्वस्वभावेन निर्भर्त्सनम्, ततो नारदेन कल्पान्तस्थितिवर्णनम्, नारदेन वामनाय हिरण्याक्षादिवधवृत्तकथनम्, ततो नारदवचनाद्वामनेन बलिनिग्रहाय बलेरग्रमेत्य शुक्रतिरस्कृतमपि बलिं पादत्रयभूमिं याचित्वा ततः स्वात्मवृद्ध्याऽखिलब्रह्माण्डं व्याप्य बलेर्निग्रहकरणम्.	२२८	२
१९	सारस्वतभोजसंवादे बलिनिग्रहोत्तरं बलेर्द्वारे विष्णोरवस्थानम्, वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्यश्रवणफलश्रुतिकथनम्.	२३४	१

इति प्रभासखण्डे द्वितीयं वस्त्रापथक्षेत्रमाहात्म्यम् ॥ (७–२) ॥

॥ अथ प्रभासखण्डे तृतीयमर्बुदखण्डम् ॥ (७–३) ॥

अध्यायाः	विषयाः	प०	पृ०
१	अर्बुदाचलमाहात्म्यवर्णनोपक्रमः, तत्रादौ वसिष्ठस्यार्बुदाचले गमनम्, तत्र तपस्तप्त्वा यज्ञार्थं पालिताया धेनोररण्ये तृणादि चरितुं गतायाः श्वभ्रे पतनम्, सायं धेनोरप्रत्यागमनाद्वसिष्ठेन चिन्ताकरणम्, ततो वसिष्ठेन श्वभ्रसमीपमेत्य स्वधेनोर्भुंभारावं श्रुत्वा तस्यां बहिर्निर्गमनार्थं सरस्वतीध्यानकरणम्, तेन ध्यानेन सरस्वत्या स्वजलेन श्वभ्रं पूरयित्वा गोर्बहिर्निःसरणकरणम्, तां धेनुं गृहीत्वा वसिष्ठस्य स्वाश्रमे गमनम्, ततो वसिष्ठेन तच्छ्वभ्रपूरणाय हिमवन्तं गत्वा श्वभ्रायामविस्तारं हिमवते कथयित्वा हिमवद्वचनाच्छ्वभ्रोत्पत्तिकथनम्, वसिष्ठाश्रमसमीपवर्तिविवरवृत्तान्तोपक्रमवर्णनम्.	२३७	१
२	गौतमशिष्यस्योत्तंकस्य गुरुदक्षिणां दातुं गुरुपत्न्या सौदासपत्नीमदयन्तीकुण्डलानयने प्रचोदितस्य सौदासगृहं प्रति गमनम्, तत्र स्वस्य देहं भक्षितुमागतं व्याघ्रास्यं सौदासं दृष्ट्वा स्वात्मप्रदानाय तस्मै प्रतिज्ञाकरणम्, ततस्तत्पत्न्याः सकाशात्कुण्डललब्धिः, सौदासस्य शापाद्विमुक्तिः, ततः कुण्डले गृहीत्वा गतेन गौतमशिष्येण मध्येमार्गं निहितयोस्तयोः कुंडलयोस्तक्षकेण हरणम्, ततस्तक्षकस्य पृष्ठतस्तत्प्रत्यानयनार्थं पाताले गमनम्, तस्मिन्नेव समये तत्र गर्तोत्पादनम्, गौतमशिष्योत्तंकचरित्रवर्णनम्.	२३७	२
३	वसिष्ठाज्ञया हिमवद्वचनान्नंदिवर्धनपर्वतेनार्बुदनागनीतेन श्वभ्रपूरणकरणम्, अर्बुदाचलमाहात्म्यवर्णनम्.	२३९	१
४	तत्रार्बुदानीतनंदिवर्धनाख्यपर्वते शिवावासार्थं वसिष्ठेन तपःकरणम्, वसिष्ठेन शिवस्तवकरणम्, ततो वसिष्ठेन शिवप्रसादेनाचलेश्वरेतिनाम्ना लिंगस्थापनम्, शिवेन मन्दाकिन्यावासकरणम्, अचलेश्वरमाहात्म्यवर्णनम्.	२४०	१

॥ ६८ ॥

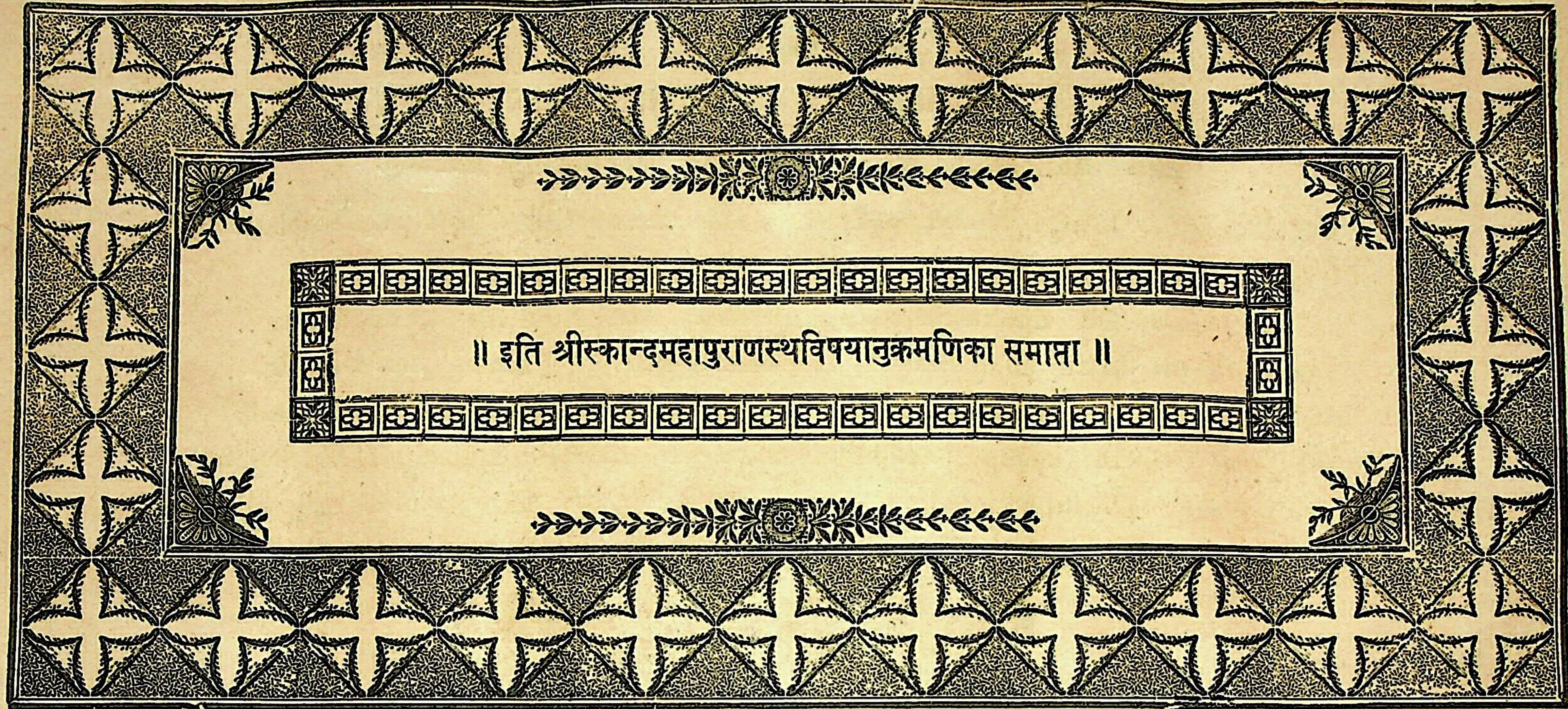
इति प्रभासखण्डे तृतीयमर्बुदखण्डम् ॥ (७-३) ॥

अथ प्रभासखण्डे चतुर्थं द्वारकामाहात्म्यम् ॥ (७-४) ॥

इति श्रीप्रभासखण्डे चतुर्थं द्वारकामाहात्म्यम् ॥ (७-४) ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे सप्तमं प्रभासखण्डम् ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीस्कान्दमहापुराणस्थविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

॥ इति श्रीस्कान्दमहापुराणस्थविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥